

# Полтава

Петер Енглунд



Розповідь  
про загибель  
однієї армії



Петер Енглунд

**Полтава. Розповідь про  
загибель однієї армії**

«ОМІКО»

1988

УДК 94(4)

**Енглунд П.**

Полтава. Розповідь про загибель однієї армії / П. Енглунд —  
«ОМІКО», 1988

Книжка відомого шведського письменника Петера Енглунда (нар. 1957 р.) присвячена одній із скорботних сторінок в історії Швеції — поразці армії Карла XII 27 червня (8 липня) 1709 року поблизу Полтави від армії Петра Першого. Полтавська битва мала далекосяжні наслідки для всієї Європи, але про неї неохоче згадують у Швеції. Ось чому українському читачеві буде цікавий погляд на ті далекі події «зі шведської дзвіниці». Книжка містить маловідомий фактичний матеріал, багато ілюстрована.

УДК 94(4)

© Енглунд П., 1988

© ОМІКО, 1988

## Содержание

Пролог	6
1. Горностай	6
Готування до битви	7
2. У неділю вранці	7
3. Шлях на Полтаву	15
4. Війна	22
5. Похід	30
6. Анатомія поля бою	40
7. Шведське командування влаштовує військову нараду	53
8. У неділю ввечері	63
Кінець ознакомительного фрагмента.	73

# Петер Енглунд

## Полтава Розповідь про загибель однієї армії

*Ця книжка присвячена простому піхотинцеві Ерікові Моне, що належав до п'ятого капральства<sup>1</sup> однієї з рот Упландського полку. Його дружину звали Карін Матсдотер. Рано вранці 28 червня 1709 року Еріку в груди влучило гарматне ядро, і він помер. Тіло його й досі лежить поховане на тому місці, де він загинув, на полі дець за чотири кілометри на північний захід від українського міста Полтави.*

**Петер Енглунд**

---

<sup>1</sup> Капральство – четвертина роти на чолі з капралом.

## Пролог

*Якби можна було, то ми віддали б силу в руки справедливості. Але сила не дозволяє порядкувати собою, як кому заманеться, бо вона – властивість, відчутна на дотик, а справедливість, на противагу їй, – властивість духовна, і нею можна порядкувати на свій розсуд. Отож справедливість віддана в руки сили, і тому ми звемо це обов'язком дотримуватися справедливості. Звідси виводять право меча, бо меч робить право реальним.*

**Блез Паскаль, Думки (1670)**

## 1. Горностай

Пам'ять – щось дивовижне. Довго після того, як катастрофа досягла трагічного кінця, і ще й перед своєю смертю в неволі він дуже чітко пам'ятав незвичайний випадок із горностаєм.

Сталося це третьої доби, задушливого, спекотного літнього дня, коли ніде було сховатися від сонця. Посірілий з втоми, роздратований і вимучений бігункою та гнітючою спекою, він шукав місця, де можна було б украсти собі трохи сну й прохолоди. Хтось, хто чув його нарікання і бачив, як йому тяжко, влаштував для нього імпровізований заслін від сонця: біля невеликого воза на пару держаків від хоругов напнув плаща. Сповнений вдячності, він скинув із себе сурдута й камізельку, йому постелили ще якісь лахи, а під голову поклали капелюха і згорненого плаща.

Дуже швидко йому стало якось незатишно: під головою в нього щось ворушилося. Він злякано сів на своїй постелі – адже це могла бути гадюка чи якесь інше небезпечне страховисько. Уважно оглянувши плаща в головах і нічого в ньому не знайшовши, він вирішив, що сам спричинив той шурхіт, і знову ліг. Минула якась хвилина, і під головою в нього знову щось заворушилося, цього разу дужче. Він зірвався на ноги й обережно підняв плаща. Під ним, у капелюсі, з'явилася голівка горностая, з'явилась і швидко сховалася. Він миттю схопив руками капелюха за криси, і тваринка опинилася в полоні. Він покликав тих, що стояли поблизу, й показав, як полонив живого-живісінького горностая. Хтось надяг товсту рукавицю і спіймав дряпуче звірення. Усі почали зацікавлено й докладно оглядати його.

Йому саянула думка: усі вони, як цей горностай, полонені. Усі опинилися в пастці. Як ця тваринка, що її вони міцно тримали. Він звелів їм випустити горностая цілим на волю, а подумки попросив Бога, аби так само, як це полонене звірятко несподівано отримало волю, усі вони якимось дивом «із цього бойовища неушкоджені вийшли».

Того року сталося чимало подій. Була найхолодніша зима з усіх, які тільки пам'ятали люди, і у Франції знову виник голод. В Англії один чоловік на прізвище Річард Стіл почав видавати часопис «The Tatler»<sup>2</sup>, що згодом здобув такого розголосу, а в Італії почали розкопувати Геркуланум. Біля берегів Чилі з одного з островів Хуан-Фернандес якесь судно підібрало залишеного моряка, Александра Селкірка, що пробув там на самоті чотири роки; йому випало стати прототипом Робінзона Крузо. Афганці в Кандагарі підняли повстання проти персів, а в Японії прийшов до влади новий, швидкий на реформи сегун<sup>3</sup> Токугава Єнобу. А десь в Україні чоловік випустив на волю спійманого горностая, немов заклинаючи цим вищу силу відвернути катастрофу. Той чоловік не міг знати, що не мине й доби, як він сам і завершить ту катастрофу.

---

<sup>2</sup> «Пліткар» (англ.).

<sup>3</sup> Сегун – титул військових правителів у Японії 1192 – 1867 рр., що позбавили імператора реальної влади. Від самого початку цей титул став спадковим.

## Готування до битви

*У віці вісімнадцятим, раніше,  
ніж світ поймуть тривоги немалі,  
Схід, за сприяння Місяця, відріже  
у Півночі великий имат землі.  
Король в степах далеких бій програє  
і з військом в край півмісяця втече...*

*Нострадамус, Пророцтва (1555)*

## 2. У неділю вранці

Війна шаленіла вже довгих дев'ять років, і ті, хто того літнього ранку зумів би прочитати всі знаки, побачив би, що вирішальне станеться дуже швидко, може, навіть через день-два. Була неділя, і навколо непоказного українського міста Полтави стояли одне проти одного два великих війська – шведське та російське. Вони були, мов два дикі звірі, що завмерли носом до носа, напружено пригнувшись, готові вмент кинутись одне на одного. Російське військо обережно, крок за кроком, наближалося до міста, яке облягли шведи. Тепер російські полки стояли біля Яківців, за якихось п'ять кілометрів від нього. Шведській сторожовій охороні видно було, як завзято працювали росіяни, щоб укріпити свій новий табір. Шведське військо також старанно готувалося до тієї запеклої проби сил. Військові частини, досі розсіяні по українському степу, були стягнені до околиць Полтави й лаштувалися до бою. Дикі звірі стояли, ляскаючи себе хвостами, ладні вчепитися один в одного; ішлося тільки про те, хто, люто пирхаючи, завдасть першого удару.

Протягом минулого тижня дві армії дедалі частіше стикалися одна з одною. Гарячі дні в повняві літа минали в постійних зачіпках. Раз по раз спалахували дрібні бої, що їх переважно починали росіяни. Цей день, 27 червня 1709 року, не був винятком. Уже рано-вранці в розташуванні шведських військ залунали сонні голоси тривоги. Два ескадрони російської кавалерії промчали повз зовнішню варту, вбили кількох солдатів, проникли майже в самий табір і вернулися назад. Невдовзі здебільшого відновився звичайний лад, а оскільки була друга неділя після Зелених свят, то близько десятої години мала початися Служба Божа.

Щодо релігійних справ у шведській армії дотримувалися дуже суворої дисципліни – усі мали ставати до спільної молитви вранці та ввечері і бути присутніми на Службі Божій кожної неділі й кожного свята. Цьому звичаєві надавали великої ваги і відступали від нього тільки у найскрутніших випадках, і то не завжди. Хоч який страхітливий холод стояв тієї суворої зими, хоч багато було таких, що повідморожували ноги й навіть позамерзали на смерть, військо щодня збиралося на молитву під голим небом.

Тієї неділі король Карл XII був присутній на Службі Божій лейб-гвардії. Проповідь виголошував тридцятисемирічний батальйонний священик Андреас Вестерман. Він служив у війську п'ятий рік. Його покликали під королівські прапори 1705 року, деь через шість місяців після одруження. За ці роки, поки він був у поході, дружина і єдиний син померли, залишивши його самотнім. Чоловік, що того ранку правив Службу Божу лейб-гвардійцям, які стояли навколішки, був освічений. Свого часу він захистив дисертацію під вишуканою назвою

«*De Adiaphoria in bello, vulgo neutralitate*»<sup>4</sup>. Але тепер війна присилувала його занурити руки в бридку і брудну дійсність, дуже далеку від учених роздумів, бучних ювілеїв та інших вишуканих академічних заходів. Рік тому під Головчином він ходив навколо по болоті і причащав умирущих, що криком кричали в баговинні. Минулої зими він великим зусиллям змушував себе відвідувати шпитальні бараки, повні вмирущих і ампутованих, що тхнули гноєм і брудом.

Вестерман і його колеги були важливою ланкою в механізмі Каролін-ської армії. Вони втішали поранених та вмирущих. Вони суворо наглядали за всім побутом вояків і відповідали за дотримання всіх релігійних обрядів. Цих людей можна було зрозуміти, тільки усвідомивши, що всі вони були побожні й релігія була невід'ємною частиною їхнього світогляду; атеїзм у ті часи практично був неможливий. Люди не могли уявити собі світу без Бога. Світ був темний і холодний, а людина – мала й гола, віддана у своїй недосконалості на велику всемогутність Бога. Релігія була дуже важливим засобом впливу на народ і контролю над ним, чи то були селяни, чи солдати. В армії намагалися додавати відваги солдатам і приглушувати їхній страх, прищеплюючи їм різні релігійні постулати, частина яких була просто-таки взірцями чистого фаталізму. Наприклад, штурм ворожої батареї завжди був кривавий і пов'язаний з великими втратами, бо гармати мали високу скорострільність. А солдатам під час такого штурму веліли не шукати захистку від ворожого вогню. Вони повинні були йти випростані, високо піднісши голови, і вважати, що «без Божої волі в солдата не влучить жодна куля, чи він ітиме рівно, чи буде пригинатися». Після бою офіцери, мовлячи про полеглих, знову нагадували, що на все була Божа воля. Отже, можна було сподіватися, що той загін у новому бою битиметься так само «хоробро й самовіддано». Похідні священники, такі як Вестерман, відігравали важливу роль у підтримуванні дисципліни і бойового духу серед вояків. Вони були немов поліція, що наглядала за їхньою душею та тілом. Релігійна дисципліна, серед іншого й у формі тієї вранішньої молитви, була однією з ланок дотримання дисципліни взагалі. Солдати молилися Всевишньому, щоб він навчив їх бути вірними королеві і «ревню виконувати все, хоч би що від його імені загадували мені мої командири». Церковні слуги мали відігравати також свою роль і в самій битві. Звичайно вони йшли на поле бою, щоб підбадьорювати свою паству і стежити за нею. Було багато випадків, коли священники гинули в бою, наприклад, коли вони намагалися повернути солдатів, що відступали, назад під кулі й гарматний вогонь.

---

<sup>4</sup> «Про байдужість до війни, по-простачькому нейтралітет» (лат.).





Король Карл XII



Обряд причащення

Суворе церковне дисциплінування в армії стане зрозумілішим, коли ми усвідомимо, що всі ці люди були твердо переконані в тому, що Бог безпосередньо впливає на успіхи у війні. В одному статуті піхоти було чітко зазначено, що «оскільки все благословіння походить від Всевишнього, то його величне, святе ім'я треба шанувати». Отже, із Всевишнім треба бути в добрих стосунках.

Більшість людей у війську були щиро переконані, що Бог справді стояв на їхньому боці, і це засвідчувала ціла низка перемог, яких досягли шведи, відколи добрих дев'ять років тому вибухнула ця війна. Щирі серця вочевидь бачили, що Боже благословіння шведської зброї було не бездумним підбадьорливим вигуком якогось небесного глядача, – навпаки, вважалося, що багато перемог на полі бою протягом минулих років досягнуто завдяки безпосередньому Божому втручанням. Коли військо висідало на берег у Зеландії, розбурхане море під поглядом короля стихло; під Нарвою Бог послав мокрий сніг, який саме вирішальної хвилини сховав від ворога шведів, що рушили в наступ; уся ризикована переправа через Двіну відбулася так дивовижно вдало, що її напевне провадила неземна рука; у битві під Саладом вища сила спрямувала вогонь російських гармат не туди, куди треба; під Фрауштадтом знов-таки сніг дуже доречно засліплював очі ворогам і припинився, ніби за помахом чарівної палички, коли шведські батальйони вдерлися на ворожі позиції; навіть вважали, що до перемог біля П'юг'яй-окі та біля Варти Всевишній доклав своїх рук. Думати так і вбачати в усьому нез'ясовному чи нібито випадковому Боже втручання для людини доіндустріальної доби було звичайною річчю. Ці ідеї активно насаджувало також вище керівництво. А з казальниць і під час похідних відправ священникам, таким як Вестерман, веліли трубити на весь світ, що шведів підтримує Бог і що вони – його вибраний народ та його знаряддя. Це була не тільки гра для галерійної публіки, навіть король був твердо переконаний, що то правда. Шведські вояки, наче сини Ізраїлеві, були наставлені на землі на те, щоб карати відступників і грішників. На побиття заслуговували негідні, безбожні державці, які починали війну без справедливого приводу. Щоб довести

таку вибраність, удавалися й до містичного штукарства зі словами. Один священник доводив у своєму ескадроні, що шведи – це новочасні ізраїльтяни, бо коли прочитати навпаки слово Ассур (Ізраїлів ворог Ассирія), то виходило Русса!

Отож шведських вояків споряджали в біблійний обладунок, що мав додавати їм не тільки завзяття в бою і впевненості в перемозі, а й твердості у ставленні до ворога. Лютеранська ортодоксальність, що надягла на Швецію гамівну сорочку Старого Заповіту, проголошувала думки та ідеї, які відразу втовкмачували в голови солдатів. Важливим лейтмотивом проповідей були кара і помста, і над батальйонами, що стояли навколішки, гриміла заповідь не виявляти жодної поблажливості, бо слово Боже вимагає відплати. Вояків заохочували палити і вбивати в ім'я Господнє. На виправдання своїх власних спустошень наводили приклади ізраїльських масових ризанин зі Старого Заповіту.

Теза, що Бог підтримує шведів, ґрунтувалася на одному простому, але хибному доказові, який був її найбільшою силою і найвразливішим місцем. Цей доказ був переконливим у своїй простоті. Про те, що Бог на боці шведів, свідчили їхні перемоги в битвах, – вважалося, що без Божої допомоги вони їх не здобули б. Але що було б, якби одного чудового дня шведи зазнали великої поразки? Тоді постала б загроза цілковитого краху, їм підставила б ногу власна пропаганда. Бог – страшно подумати! – відразу показав би, що він передав свій мандат їхнім ворогам. Були такі, що цього спекотного літа начебто помічали ознаки того, що все діялось не так, як мало діятися. За неприродно холодною зимою і раптовим потеплінням вони схильні були добачати щось більше, ніж просто примхи природи. Ану ж Бог надумав покарати Швецію і шведів? Може, саме тепер, у червні 1709 року, Бог відвернувся від свого обраного народу?

Того ранку Вестерманові не пощастило спокійно відправити Службу Божу. Посеред казання з'явилися козаки на конях, що воювали на боці росіян. Вони мчали, галасуючи і стріляючи, й опинилися за двісті метрів від шведського табору. Кілька запорожців – шведських союзників – кинулися назустріч тим верескливим напасникам і доволі легко відігнали їх. Той напад не був якоюсь дивовижею. Такими дрібними наскоками росіяни допікали шведському війську. Від них не було великої шкоди, якщо її вимірювати людськими та матеріальними втратами, але тим більшою була їхня дія на психічний стан шведів. Ті сутички відбувалися завжди, і вдень, і вночі. Вони позбавляли шведів необхідного їм відпочинку, змушували їх бути майже весь час наготові, що геть виснажувало армію. До цього долучалася нестерпна спека, яка недавно настала в Україні. Дехто казав, що вона була просто неприродна. У багатьох шведів почали з'являтися ознаки глибокого виснаження.

Натиск росіян збільшувався з кожною годиною. Люті напади на сторожову охорону не припинялися до самого полудня. На лісистій височині, що пролягала вздовж річки Ворскли, розташувалася далеко висунута вперед кінна сторожова охорона, поставлена там, щоб стримувати російських патрулів, які постійно вигулькували навколо. Ця охорона встряла в сутичку, і трьох кіннотників було вбито. Охорона негайно отримала підмогу: двадцять мушкетерів і ще шість кіннотників.

Було відомо, що швидкі контрзаходи – десть такі, до яких удавалися, між іншим, під час сутичок у суботу, – могли полегшити становище сторожових охорон. Охорона, що складалася з лейб-гвардійців під командою капітана фон Поля, стояла за невеличким пагорком, заховавшись у кущах. Її з великої відстані обстріляло кілька козаків, що воювали на боці росіян. Четверо кіннотників було вбито один за одним. Тоді до лейб-гвардійців підїхав один із найвищих військових командирів, генерал Адам Людвіг Левенгаупт. Вирішено було взяти двадцять мушкетерів під командою вісімнадцятирічного хорунжого Малколма Сінк-лера, щоб вони спробували заманити тих вправних стрільців у пастку. (Цей молодий хорунжий, на відміну від свого начальника фон Поля, залишився живий, і згодом, багато пізніше, його доля складеться вкрай химерно. З плином часу він здобуде непогане становище, стане членом таємного комітету риксдагу, і 1738 року його пошлють до Туреччини. Там він мав домогтися султанової підтримки в

новій війні з Росією, що мріяла на обрії. У дорозі додому його вб'ють російські військовики, щоб здобути папери, які він віз. Цей злочин викличе досить великий відгомін у Швеції. Смерть Сінклера будуть ревно використовувати у своїй пропаганді «капелюхи»<sup>5</sup>, що хотітимуть реваншу, зокрема, їй буде присвячена славетна, на дев'яносто строф «Пісня про Сінклера»<sup>6</sup>. Його доля сприятиме новій війні з Росією, що почнеться 1741 року. Отже, він залишився живий в одній війні, щоб – який парадокс! – через багато років викликати ще одну.) Сінклерів загін принишк у засідці, ховаючись за кущами. Солдати отримали чіткий наказ не відкривати вогню, поки козаки не опиняться в межах досяжності куль шведських мушкетів. Після цього Левенгаупт узяв невеличкий загін драгунів і рушив проти козаків. Ті відразу відступили. (Потім генерал довідався, що ті козаки мали завдання відвертати увагу шведів, поки корпус високих російських офіцерів огляне місцевість.) Шведи спробували заманити козаків ближче до пастки, трохи відступивши й удаючи наляканих. Козаки, побачивши це, посміливішали, відразу загаласували й помчали вперед, аж курява знялася з-під копит їхніх коней. Тоді шведи знову зупинилися і вишикувалися проти них у лаву. Козаки й собі стали і почали стріляти зі своїх ненависних гвинтівок із відстані понад двісті метрів. Вони переважно були добрими стрільцями й мали довгі гвинтові рушниці, що звалися «турками». З них вони могли влучно стріляти із значно більшої відстані, ніж шведи зі своїх незграбних мушкетів із гладенькими цівками. Їхній влучний вогонь косив і людей, і коней. Левенгаупт і драгуни ще трохи відступили, щоб звабити козаків до нового нападу. Ті відразу кинулися вперед і вже ладналися почати стрілянину, коли шведи знов зупинилися. Ця гра тривала, аж поки шведам нарешті вдалося заманити козаків у приготовану пастку і на потрібну відстань. Тієї миті сховані солдати піднялися. Гримнули постріли. Вочевидь нажахані, але, на диво, не зазнавши втрат, козаки втекли з поля бою. Того дня наскоків більше не було.

Проте під час цієї сутички генерал Левенгаупт помітив таке, що його неабияк налякало й засмутило: постріли мушкетерів не дали жодних наслідків. Він бачив, як кулі вганялися в землю, здіймаючи хмарки піску, дець за двадцять метрів від цівки мушкетів. Якщо й решта пороху була така безсила, то це не віщувало нічого доброго для боєздатності шведської армії. Це була вкрай тривожна ознака, і саме тепер, коли все свідчило про те, що має відбутися велика битва. В суботу Левенгаупт доповів про своє спостереження Карлові XII, та король не повірив йому.

А тепер була неділя, і від полудня знову почалися наскоки росіян. Три ескадрони російської кавалерії виїхали на широке хвилясте поле неподалік від невеличкого села Рибці. Його садки були північною межею довгого шведського кавалерійського табору. Росіяни почали обстрілювати сторожову охорону. Кілька полків кавалерії отримали наказ сідати на коней.

<sup>5</sup> «Капелюхи» («Партія капелюхів») – одна з політичних партій (друга – «Партія очіпків») антиросійського напрямку у риксдагу XVIII століття.

<sup>6</sup> Твір поета і прозаїка Андерса Уделя (1718 – 1773).



Кавалерійський чобіт

Першою рушила в бій сторожова охорона Ест'єтського кавалерійського полку під командою двадцятидворічного ротмістра Акселя Вахтмейстера. Цього разу настирливі напасники після короткої сутички також відступили. Втрати були невеликі: полягло троє шведських кіннотників. Серед поранених виявився один із золотими галунами – королівський охоронець Ебе Рідершанц. Він був тяжко поранений: шпага прохромила його наскрізь. Ебе майже випадково опинився в сутичці, бо, коли наскочили росіяни, саме перебував у тому місці, мабуть, посланий у розвідку. Напад росіян також був однією з ланок розвідки. Хтось бачив майже весь російський генералітет, який зібрався неподалік від Рибців, щоб ближче ознайомитися з розташуванням шведів.





Поблизу місця, де 17 червня 1709 року був поранений Карл XII

Трохи пізніше з'явилася ще одна ознака того, що росіяни готують щось важливе. Королеві, що останніми днями мав гарячку від рани на нозі, в яку йому 17 червня влучила куля, на той час відчутно полегшало. Він настільки одужав, що сам – молодий, двадцятисемирічний чоловік із буйним чубом, великим носом, повними устами і владним виглядом, король із Божої ласки, який звик, щоб його слухалися, – сидючи на ношах, оглянув одну сторожову охорону, розташовану на пагорку біля річки. Це була та сама охорона, що напередодні мала сутичку з козаками й опісля отримала підкріплення. На скасування попереднього наказу король вирішив просто зняти звідти сторожову охорону, мабуть, вважаючи, що там вона вже не потрібна. Один офіцер, маючи на увазі російські наскоки, висловив припущення, що причиною цього рішення був намір покласти край «тим наскокам та іншим приниженням». Офіцер вважав, що король надумав кинути всі свої сили в наступ проти велетенського російського війська, яке чекало всього за кілька кілометрів далі на північ. Він не помилився.

### 3. Шлях на Полтаву

Шведська армія стояла в глибині України, за тисячі кілометрів від батьківщини. Яка незвичайна спонuka привела її сюди? Щоб відповісти на це запитання, треба знати більше про цю війну, – її пізніше назвуть Великою Північною війною, – а також про чинники, які стояли за цим конфліктом, за цілим явищем шведської великодержавності.

На той час шведській великодержавності було вже півтори сотні років. Розбудова цієї дивовижної споруди почалася ще 1561 року. На ту пору розпалася держава Тевтонського ордену і в Прибалтиці утворився вакуум політичної сили. Цим відразу скористалися росіяни й почали наполегливо просуватися до Балтійського моря. Польща й Данія також пристали до гри. І до шведської корони посипалися прохання про допомогу (зокрема, такої допомоги благами міщани Ревеля<sup>7</sup>, бачивши, як багаті прибутки пливають повз них тому, що вигідна російська торгівля перенеслася до міста Нарви, яке захопили росіяни). Вирішено взяти участь у цьому розхапуванні ласих шматків. На початку літа 1561 року шведські війська вийшли на берег у Ревелі. Міщан разом із дворянами в трьох естонських провінціях змушено визнати шведську зверхність. Цим було зроблено стрибок через Балтійське море. Це стало початком довгої боротьби за панування у Північно-Східній Європі, що тривала півстоліття.

Потяглася довга низка воєн, в основному між Швецією, Данією, Польщею та Росією. Часом підписували мир, але він ніколи не був справді довготривалим. Саме на європейських театрах воєнних дій почав переважати зовсім новий тип війни. На зміну колишньому типові короткої локальної війни прийшли незвичні, проваджені на великих обширах збройні конфлікти: одна війна доточувалася до другої, попередня переважно викликала нову. У більшості тих збройних конфліктів на Півночі шведська корона мала успіх. Вона вривала собі один за одним клапти землі, і завжди коштом не таких щасливих сусідніх країн (передовсім трьох вище названих). Отже, Швеції довелося пережити нелегке століття, перебуваючи майже постійно в стані війни.

Протягом 1660 – 1661 років Швеція уклала три важливі мирні угоди – в Оліві з Польщею, в Копенгагені з Данією і в Кардісі з Росією. З цими трьома мирними угодами закінчилася наступальна фаза шведської великодержавності, доба грандіозних завойовницьких заходів минула. Здобич, що її пощастило хапнути шведам за всі ті роки, була доволі показна, щоб не сказати більше. Польщі довелося віддати Ліфляндію<sup>8</sup>. З німецького фундаменту виламано провінцію Передня Померанія, частину Задньої Померанії, а також Вісмар, Бремен та Верден. Данія втратила Ємтланд, Гер'єдален, Галланд, острови Готланд і Езель<sup>9</sup>, а також Сконе, Блекінге і Богуслен. У росіян забрано округу Кексгольм<sup>10</sup> та Інгерманляндію<sup>11</sup> і таким чином відгороджено їх від моря. Тепер настала фаза засвоєння, коли шведська держава, немов полоз, зручно вляглася, щоб у тиші й спокої перетравити здобич, яку вона проковтнула. Почалася пора укріплення й захисту здобутих земель, що протривала ціле сторіччя.

Годі заперечити, що це було дуже дивне історичне явище. Досі непомітна, незначна держава, розташована на окраїні Європи, Швеція швидко вихопилася з-за темних куліс і здобулася

---

<sup>7</sup> Давня назва Таллінна.

<sup>8</sup> Ліфляндія (Лівонія) – частина Балтійського Поозер'я між Ризькою затокою та озером Пейпус, 1919 р. розділена між Естонією та Латвією.

<sup>9</sup> Езель – колишня назва острова Сааремаа, що тепер належить Естонії.

<sup>10</sup> Кексгольм – місто біля гирла річки Ладоги, в давнину належало до Великого Новгороду, потім до Росії, 1617 – 1721 рр. – до Швеції, тоді знову до Росії, 1811 – 1944 рр. – до Фінляндії під назвою Кокісальмі, а від 1944 року – до СРСР під назвою Приозерськ.

<sup>11</sup> Інгерманляндія (давня назва – Іжорська земля) – місцевість на берегах Фінської затоки та річки Неви, у давнину належала до Великого Новгороду, потім до Росії, 1617 – 1702 рр. – до Швеції, а від 1702 року знову до Росії.

на одну з чільних ролей на кону великої європейської політики. Країна відразу стала однією з великих держав першого ряду. Які сили стояли за цим неймовірним стрибком? Цілком зрозуміло, що це питання цікавило багатьох істориків; за довгі роки серед них виникало багато різних шкіл, і кожна мала свою відповідь на нього, що залежала від тьмушості засновника тієї школи.

Раніше це явище пояснювали низкою небуденних подій, що тоді впливали на безпеку Швеції і більшою чи меншою мірою змушували її до всіх тих завоювань. Ішлося передовсім про великі зміни поза межами Швеції: Великоросія знову почала зростати, давні владні структури в Прибалтиці розхиталися (внаслідок занепаду Ганзи та закінчення панування там Тевтонського ордену), контрреформація також дала певні політичні наслідки, відчутні й на півночі. До цього можна долучити споконвічну боротьбу Данії за гегемонію у Скандинавії. Отже, згідно з таким поясненням, шведські завоювання були викликані тривогою за безпеку країни від різних зовнішніх загроз. Швеція створювала буферні зони проти ворожих зазіхань сусідів і шукала того, що звичайно досить умовно визначають як природні кордони.



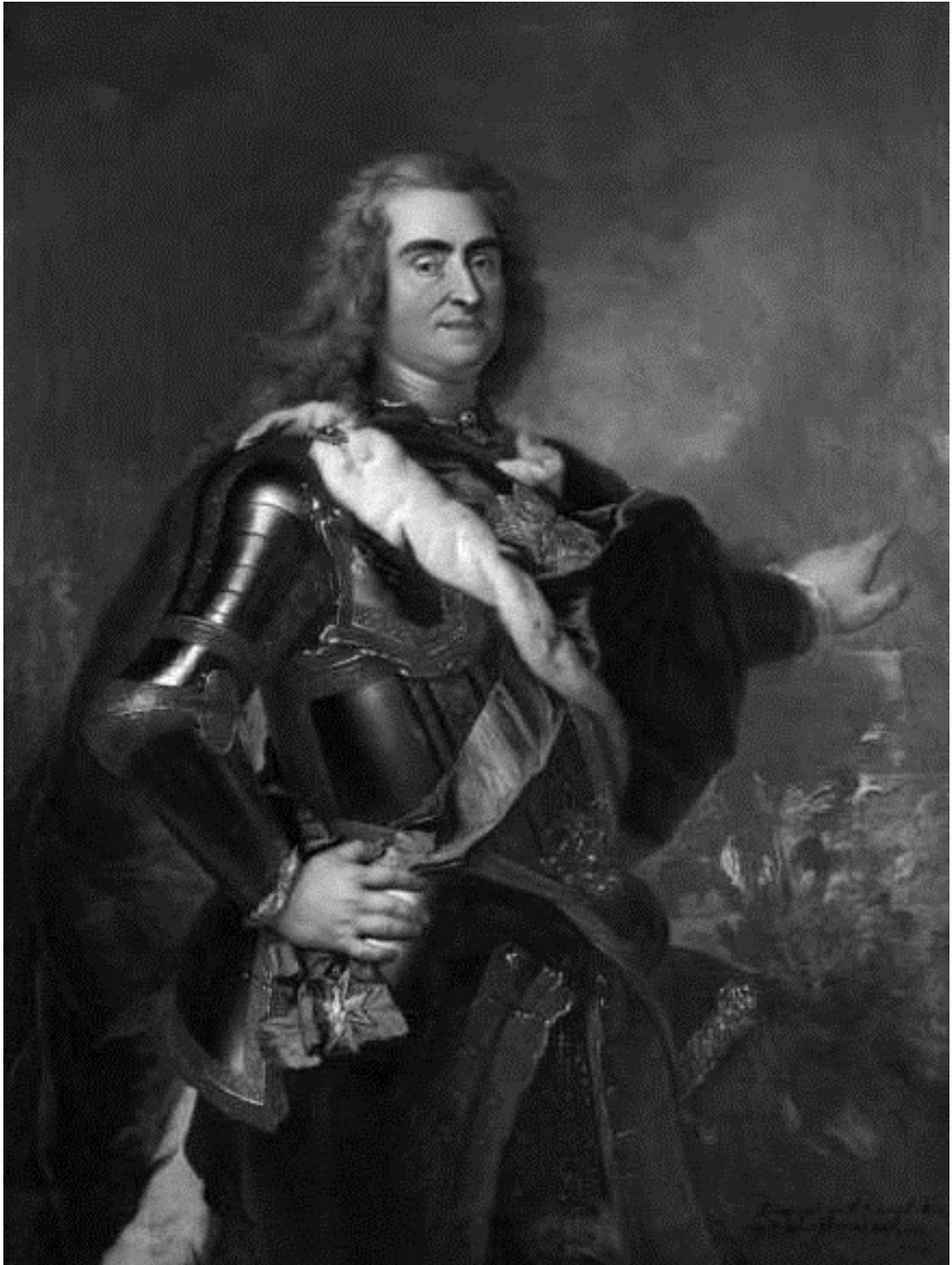
Фредрик IV

Надто поквапливо роблять свої висновки ті, хто хоче витлумачити великодержавність Швеції не як наслідок її сили, а більше як наслідок слабкості її сусідів. Вони воліють посилатися на різні зовнішні обставини, що сприяли шведській експансії. Польща, втрачаючи по клаптю свої володіння, тим самим втрачала і свою потугу та єдність, Росія була знесилена кривавим режимом Івана Грозного: народні бунти й заплутані династичні чвари паралізували країну. В Німеччині панувала безпросвітна, гнітюча феодальна роздрібненість, і в Данії також становище дедалі погіршувалося. Усе це призвело до того, що бідна на ресурси Швеція отримала нагоду збільшитися за рахунок цих ослаблених країн.

Проти цього тлумачення висували й цілком інше: рушійною силою завойовницької політики, яку провадила Швеція, була насамперед економіка. Шведська корона намагалася здобути монополію в російській та північноєвропейській торгівлі із Заходом. Цю торгівлю вона хотіла контролювати і обкладати митом. Коли держава Тевтонського ордену занепала, така нагода з'явилася. Швеція і Польща (до певної міри й Данія) повели запеклу боротьбу за владу над цими вигідними торговельними шляхами, а тим часом самі росіяни намагалися здобути доступ до Балтійського моря, а отже, і безпосередній зв'язок із купцями в Західній Європі. Така економічна мета помітна була й у Великій Північній війні.

Четверту модель пропонували ті, хто хотів знайти пояснення шведської експансії у її внутрішніх суспільних стосунках. Вони вважали, що за цим стояло шведське дворянство, феодалний стан, який завдяки війні міг зміцнити й розбагатіти коштом шведських селян та чужоземних представників свого стану. Про завоювання говорять як про спосіб для шведського дворянства загарбати для себе поза межами країни те, чого вони не могли здобути вдома. Шведські селяни були сильні і здатні опиратися чи то державі, чи великим землевласникам, коли ті їх надто нещадно визискували. У такому становищі зовнішній визиск у формі війни був доброю заміною. Владні стани добре заробляли на тому, що Швеція провадила війни й дедалі більшала. Дворянинові війна давала можливість швидко зробити кар'єру і не одну нагоду розбагатіти. Казали, що Швецію спонукали до завоювань феодали, які хотіли захистити і збільшити свої володіння навколо Балтійського моря. Крім того, вважалося, що внутрішня логіка провадження війни, а надто коли йшлося про її фінансування, мала тенденцію сама викликати війну. Коли якась держава споряджала свою армію в похід, то це спонукало її якомога швидше випровадити її за свої межі на ворожі терени, сподіваючись, що тоді вона сама себе забезпечить, удаючись до звичних чи майже звичних методів грабунку. Утримування спорядженої армії в межах власної держави означало економічну катастрофу. Шведське фінансування війни було так побудоване, що, поки власна зброя перемагала, скрізь було тихо та любо, а кожна невдача перекреслювала всі розрахунки. Мир був справжньою катастрофою.





Август II

Людина, не опанована думкою конче дошукуватися у всьому першопричини, може виявити, що ці, здавалося б, різні погляди до певної міри збігаються. Заперечення, які можна висунути проти них, часто бувають наслідком недоречностей, що з'являються, коли хтось пробує пояснити все, виходячи з одного-єдиного фактора.

Теорія вакууму, яка намагається пояснити експансію слабкістю сусідніх держав, – це та модель, що каже нам найменше. Може, вона й пояснює, чому завоювання виявилися такими великими, але, властиво, дуже мало каже про те, чому вони сталися. Що ж до економічної тео-

рії – експансія як спроба контролювати торгівлю на певному терені, – то існує багато доказів того, що така економічна мета справді багато важила для тих, хто ухвалював, що робити й чого не робити. Та виявляється, що це не було рушійною пружиною для всіх важливих стратегічних ухвал. Міркування, пов'язані з торговельною політикою, також могли відіграти явно другорядну роль проти шляхетнішої політичної мети.

За сто років, протягом яких у Швеції розбудовували великодержавність, перед її можновладцями поставав строкатий парад різних спонук і обставин. Часом, здається, провідною зіркою для них у їхніх вчинках була торгівля, часом – шляхетніша, політична підстава, пов'язана з безпекою, а бувало, що й обидві разом. (Треба пам'ятати, що чітке розмежування між політичними підставами, з одного боку, й економічними, з другого, – це великою мірою абстракція. Ці сфери сплелися в одне. Щоб оборонити свою державу, треба було провадити війну. А новий тип війни, який поглинав велетенські ресурси, змушував збільшувати і зберігати свою економічну потугу.)

Проте немає сумніву, що внутрішнє становище у Швеції відіграло дуже важливу, щоб не сказати вирішальну, роль каталізатора для довгої низки воєн і нечуваної експансії.

Але не треба уявляти собі, що князі та дворянство вели ті пишні війни тому, що були дурні чи лихі або, може, одночасно дурні й лихі. Ті конфлікти були явищем, що його витворила феодальна система; війна за тих часів була просто найшвидшим засобом отримати великий і раптовий виграш. В економіці переважало, чи, швидше, гальмувало її, мляве й відстале рільництво, яке розвивалося так повільно, що той розвиток часто взагалі важко було помітити. Територіальні завоювання і воєнна здобич були тоді єдиними шляхами до швидкого досягнення життєвих вершин. Це стосувалося і держав, і окремих осіб. Крім того, є дуже важлива відмінність між капіталістичним і феодальним ладом. Типове місце для конкуренції в капіталістичному ладі перебуває всередині економіки, всередині ринку; звичайне ж місце феодальної конкуренції – поле бою, а найзвичайніший засіб конкуренції – шпага. У капіталістичній економіці суперники можуть одночасно процвітати й розростатись. У феодальній економіці таке неможливе, центральний творець вартостей, земля, не може збільшитися в об'ємі, вона може тільки змінити власника, і така зміна завжди відбувається зі зброєю в руках. Отже, численні й довгі війни переважно були майже неминучим наслідком феодального суспільного ладу.

Легко вирахувати, що в цій кривавій політиці хтось мав бути зацікавлений. Як кажуть, правди в мішку не сховаєш, – безперечно, завдяки великодержавності багатшало саме шведське дворянство. Через своє виховання й освіту дворяни змалку націлювалися на військове поле діяльності. Для молодих дворян, що дбали про кар'єру, взагалі існувало тільки два шляхи, про які варто було думати: шлях службовця або шлях військового. Із них шлях меча був незрівнянно привабливіший. Деколи понад 80 відсотків дворян перебували у війську. Варто знати, що тодішні люди ставилися до війни цілком інакше, ніж ставляться теперішні. Для них війна здавалася не якимось лихом *a priori*, а насамперед нагодою зробити кар'єру і швидко досягти достатку, ділом, яке найбільше личить дворянинові. Натомість *мир* у їхніх очах міг бути прикрою небезпекою, що загрожувала їм деморалізацією і матеріальними нестатками. Родовитий дворянин Густаф Бунде сказав колись на військовій нараді, що в пережитій війні «багато лицарів знайшли своє місце і виявили свої здібності, чим змогли підтримати гідність свого стану, а вдома їм довелося б нидіти в злиднях». Адам Людвіг Левенгаупт, той самий генерал, який влаштовував пастку на козаків, казав: «На війні й за кордоном найменша втіха важить куди більше, ніж ті марнославні розваги, на які я, на свій сором, гаю час удома, на батьківщині». І це справді була загальна думка серед таких, як він. (Цей позитивний погляд на війну зберігався й пізніше, у XVIII столітті. Оскільки доводилося вічно розштовхувати ліктями інших, щоб посісти одну з небагатьох посад мирного часу, то багато дворян зі сльозами на очах оглядалися на минулі часи воєн і чвар.)

Серед сучасників знаходилося чимало таких, хто під час приморозку завойовницьких походів великодержавності не вагався засуджувати війну як єдиний спосіб зміцнення становища дворян і збереження в країні миру. Мовляв, дворяни наживаються на війні багатьма способами: в подяку за різні заслуги їм роздають найкращі маєтки, а на полі бою вони привласнюють воєнну здобич і отримують платню як найманці. Ті ж дворяни, що попри все залишалися вдома, могли завдяки спеціальній податковій системі отримувати від своїх селян половину тих коштів, що риксдаг асигнував на збройні сили. Крім того, і дворяни, і корона наполягали на застосуванні рекрутських наборів до армії як на гнучкому способі спекуватися бунтівних селян. Дехто заходив так далеко, що вважав, ніби то не війна вимагала набору рекрутів до армії, а потреба набирати рекрутів як спосіб запровадження дисципліни спричинялася до війни.

Та не варто надто спрощувати й очорнювати образ шведських дворян, вбачати в них однорідну масу кровожерних собак, що, виючи, постійно жадали нової війни. Вони здатні були виявляти неабияку відповідальність за державу й суспільство, і є історики, які намагаються помалу вкорінювати думку, що саме шведські дворяни були найпрогресивніші в тодішній Європі. Серед дворян, крім усіх тих, що робили військову кар'єру, було також багато добрих державних діячів, блискучих учених і безліч тямущих службовців, здібних поетів і просто освічених людей. Часто війна була тягарем і для дворян, і далеко не всі вони підштовхували короля до війни (наприклад, до ради належали й такі, що довгий час перебували у відвертій опозиції до експансіоністської політики і вперто вимагали миру). Та, незважаючи на це, можна сміливо сказати, що серед дворянства ми знайдемо і більшість тих, що задумували війну, і більшість тих, що мали з неї користь.

Ознакою тієї війни, Великої Північної, було те, що вона почалася не так, як решта воєн у XVII столітті, тобто не з нападу шведів, а навпаки, перші напали сусідні держави. А проте, як ми побачимо, то була відверто реваншистська війна. Напади передовсім були спрямовані на те, щоб відібрати назад землі, що їх шведи захопили в них протягом минулих років. Шведські вояки змагалися під Полтавою за те, щоб зберегти ту здобич. Вірні вояки Карла XII билися й помирили за тих, хто наживався на імперії і тому хотів її зберегти, за тих шведських дворян, які отримували великі, добрі маєтки на завойованих землях, за всілякі торговельно-капіталістичні зграї, що наживали великі гроші на східноєвропейській торгівлі, і за шведську державу, що радо стягала мито й акцизи з тих велетенських прибутків. Саме ці дійові особи найперше опинилися під загрозою, коли наприкінці XVII століття над Європою почали збиратися лиховісні хмари і стало видно, що насувається нова велика війна.

## 4. Війна

Війна, що привела велику шведську армію в серце України, була безпосереднім наслідком шведської великодержавності. Шведська влада вперто боронила те, що завоювала за минулу добу. Якщо війнами та завоюваннями намагалися досягти безпеки Швеції, то все скінчилося химерним парадоксом: якраз безпека її ослабла. Як виявилось, великодержавність значною мірою розбудовували за рахунок Данії, Польщі та Росії. Ніщо не свідчило про те, що ті держави мовчки погодяться із втратами території, які їх спіткали. Протягом довгих років їм надто часто наступали на пальці, і вони ще й досі боліли.

У Данії реваншизм нив, як хворий зуб. Найпершою метою данської зовнішньої політики було вирватися з кільця, яким її оточили шведи, й повернути собі втрачені провінції. У Польщі також плекали плани відвоювати втрачені землі, хоч поляки не казали про них так відверто, як данці. Країна, власне, мала тільки один вихід до моря – через Гданськ. А литовські і білоруські терени, що належали до Польщі, навпаки, намагалися отримати той вихід через Ригу у шведській Ліфляндії, і поляки сподівалися скоро домогтися цього. Новий володар, що посів польський трон 1697 року, курфюрст Саксонії Фрідріх Август, якого ще називали Дужим, перед коронуванням у Кракові мав скласти присягу, в якій було й зобов'язання повернути втрачені землі.

Росіяни також снували підступні реваншистські плани. Найперше вони були зацікавлені в тому, щоб повернути Інгерманляндію, бо через утрату цієї землі їх відрізано від Балтійського моря. Підписуючи мир у Столбові 1617 року, коли Інгерманляндія переходила в руки шведів, російські представники відверто сказали: раніше чи пізніше вона знову повернеться до Росії. Уже в середині XVII століття російська держава почала знову розширюватися. Вступ на трон нещадного, дивовижного Петра I започаткував нову фазу в історії країни, початок велетенської праці, спрямованої на те, щоб зробити відсталу й ізольовану Росію сучасною європейською державою. Життєво важливим для російської держави та російської торгівлі був доступ до вільних від криги портів. Після того як росіянам не пощастило зброєю забезпечити собі вільне плавання в Чорному морі, вони звернули свої погляди на Балтійське і на шведські провінції на його берегах. Вибір напряму експансії в такому становищі був цілком природний. Саме тоді значення балтійських портів дуже зросло і насамперед завдяки зростанню торгівлі певними російськими товарами.

Становище було вкрай напружене. Якщо політична кон'юнктура згуртує ворожі Швеції сили до спільної дії, у Північній Європі вибухне велика війна. На зламі століть почали з'являтися ознаки того, що гніт, який веде до комори з порохом, уже горить, хоч цього ще не видно.

На Великдень 1697 року помер Карл XI, вимучений раком шлунка. Його хвороба вже раніше спонукала до наступу данських дипломатів. Вони повідомили зі Швеції про великий голод і про загрозливий внутрішній розбрат. Декотрі з них вважали, ніби він зразу почнеться, якщо вибухне війна. Тільки дехто з ворожого табору розумів, що ці надії вочевидь перебільшені й викликані почасти пропагандою, а почасти схильністю сприймати бажане за дійсне. Дипломати і стратеги вважали, що тепер випадає блискуча нагода напасти на Швецію.

Почалися таємні переговори, спершу тільки між Данією та Росією, але потім до тієї змови було залучено й Польщу. Влітку 1698 року цар Петро, повертаючись додому, щоб особисто допомогти в тортурах і масових страхах стрільців, які саме вчинили бунт у Москві, зустрівся з Августом II у Раві, містечку неподалік від Львова. Після триденної безпросипної п'ятики впереміш із таємними політичними переговорами нові друзі обмінялися зброєю та одягом на знак побратимства і розійшлися. Для обох цих володарів думка про війну зі Швецією стала ще звабливішою: обидва вони щойно воювали з Туреччиною і обидва залишилися ні з чим. Август розраховував на загальну підтримку поляків, якщо він рушить у похід і здобуде Ліфляндію

(що також дало б йому привід і далі тримати в країні своє саксонське військо, а це ще дужче зміцнило б його становище в Польщі).

Протягом літа 1699 року температура піднялася ще на кілька позначок. Між Данією та Швецією виникла зовнішньополітична криза, і яблуком незгоди, як бувало й раніше, стала Гольштинія-Готторп. Ці незалежні герцогства на південь від Данії були тісно пов'язані зі Швецією і мали велике стратегічне значення. На випадок війни з Данією вони давали шведам можливість поставити ютландців між молотом і ковадлом. Данія цілком природно сприймала Гольштинію-Готторп як постійну загрозу, як знятий із запобіжника пістолет, спрямований у спину данській державі. Гольштинські герцоги мали великий вплив на молодого шведського короля. Шведська зовнішня політика була спрямована на підтримку цих герцогів. У цьому напруженому становищі шведи ухвалили постанову, яка підкинула дров у багаття. Частину укріплень у Гольштинії, зрівняних із землею кілька років тому, мали знов відновити, і саме з допомогою шведської армії. До Шлезвіга і Померанії послано військове з'єднання. Шведські дії не викликали війни, але мали вплив на розвиток подій. Вони пришвидшили інтриги проти Швеції, а водночас і початок війни, якому мали б стати на заваді, – ще один парадокс історії. Данське керівництво почало готуватися до війни і відверто вимахувало прапором агресії при різних королівських дворах Європи. Восени 1699 року в Дрездені була підписана таємна угода. Зацікавлені країни, Данія, Росія і Саксонія, домовилися там спільно напасти на Швецію. Визначено й час нападу – січень або лютий 1700 року.

Сподівання трьох країн-змовниць на великі і швидкі перемоги, як невдовзі виявилось, не здійснилися. Швеція показала себе підготовленою до нападу. За всю свою історію вона ніколи ще не була такою боєздатною. Наполегливі реформи Карла XI спричинились до того, що країна мала велику, добре навчену і добре озброєну армію, показний флот (що було не менш важливе), нову систему військового фінансування, яка могла витримати величезні початкові витрати. А проте на блискучому спорядженні, в якому красувалися шведи, де-не-де траплялися бридкі іржаві плями. Оборона прибалтійських провінцій мала чимало вад, багато важливих фортець на кордоні перебували в поганому стані. А ще й захист із моря був не пристосований до того, щоб відбити напад росіян на Фінську затоку. (Ці вразливі місця потім зіграють фатальну роль у ході війни.)

Війну почало Августове саксонське військо. Зразу ж усе пішло не так. Незграбна спроба в лютому 1700 року раптово напасти на Ригу й захопити її не вдалася. У березні у війну вступили данці й зайняли Гольштинію-Готторп. У липні шведи відповіли блискавичною атакою і вибили Данію з війни; з допомогою кораблів голландського та англійського флотів шведська армія висадилася на східному узбережжі Зеландії, усього за кілька миль<sup>12</sup> від Копенгагена. Почувши важку ходу шведського війська під самою столицею, данський король Фредрик вирішив, що, мабуть, він усе-таки дарма надумав почати війну, і уклав мир.

---

<sup>12</sup> Шведська миля дорівнює 10 км.





Російський прапор

Шведи змогли повернути кораблі, гармати і багнети на схід. На той час там до зграї напасників приєдналася ще одна країна, а саме Росія, що за добрий тиждень після того, як був укладений мир із Данією, оголосила Швеції війну.

Це свідчить про неабияку хибу в плануванні союзу напасників, хибу, яка, мабуть, рятувала Швецію першого року війни. Змовники не склали якогось спільного військового плану. Тому їхні дії були дуже неузгоджені.

Росіяни затрималися зі вступом у війну (вони хотіли спершу закінчити війну з Туреччиною). Крім того, треба було чимало часу, щоб зібрати велику, строкату армію, яку цар мав намір кинути проти шведів. Найперше вони спрямували свій погляд на Нарву і врешті почали облогу міста. Коли шведське підкріплення на початку жовтня зійшло на берег у Прибалтиці, усі саксонці на біду російської армії вже вибралися звідти. Шведська армія змогла цілком зосередитися на допомозі Нарві. 20 листопада 1700 року 10 500 шведських вояків атакували табір росіян, що нараховував 33 000 солдатів (і 35 000 тих, що не носили зброї) і виграли перемогу, таку саму велику, як і несподівану.

У липні наступного року головні сили шведської армії переправилися через Двіну, розбили саксонців і зайняли Курляндію<sup>13</sup>. Таким чином усунуто пряму загрозу Ліфляндії з боку саксонців. Це означало, що можна було зняти блокаду з курляндських портів, яка дуже дратувала Англію та Голландію. Окупація Курляндії, крім того, давала шведам можливість міцно тримати в руках гирло Двіни, що мало велике значення; і в руки шведів потрапили важливі терени, що постачали жито, а також було усунуто небезпечного торговельного конкурента Риги.

---

<sup>13</sup> Курляндія – південно-західна частина Латвії, у давнину заселена латиським плем'ям куршів. У XIII столітті її захопив Лівонський орден. Від 1561 року перебувала у складі Польщі, потім Росії, а від 1918 року – Латвії.



Прапор російського Лефортовського полку

Війна у Швеції мала достатню популярність, щоб її можна було починати. Не раз траплялося, що люди за власний кошт перетинали Балтійське море і приєднувалися до армії. Якщо під час Тридцятирічної війни рекрути звичайно рятувалися від війська в гірничопромислових округах, то тепер якимось дивом течія повернулася у зворотний бік. Люди тікали з шахт і майстерень, щоб завербуватися до армії. І тепер, як і під час попередніх військових конфліктів, багато хто, особливо серед вищих офіцерів, вважав, що війна – вигідне комерційне підприємство. Для прикладу можна взяти одного з її учасників, графа Магнуса Стенбока, якому на початок війни минуло тридцять п'ять років і який ціле життя провів на військовій службі голландцям, імператорові та шведам. Він брав участь у бою під Нарвою, і відразу після наступу йому присвоєно звання генерал-майора. Крім цього стрибка в кар'єрі, початок війни приніс графові багато прибутків. Найперше – це безпосередня воєнна здобич: тисячі далерів готівкою, гаманці, повні російських грошей, і безліч дорогих речей – ювелірних виробів, а також срібних кувалд та келихів. І навіть «інші дрібниці», як-от: підбиті куничим хутром укривала, сільнички, зброя, ліжка, церковні ризи й чаші, розп'яття, свічники та обшиті галунами сурдути – також знаходили шлях до його маєтку. З плином часу набиралися великі суми грошей, які теж ішли до Швеції і на які купувалися нові землі. Крім того, до цієї здобичі треба додати й непрямі прибутки. Стенбок узявся забезпечувати армію різними необхідними речами. Йому порадили різати свою худобу, пекти хліб на сухарі із зібраного врожаю, а потім продавати ті продукти військовій управі. Стенбок, крім стрибка в кар'єрі, воєнної здобичі і постачання армії, мав ще й четверту спонуку до служби у війську: оборону родинного маєтку у Прибалтиці. У листі додому після битви під Нарвою, де його самого поранено, він каже у зв'язку з материним маєтком на тих теренах, що він «ризиковав дістати синець під оком задля її маєтку

тут у Ліфляндії». Магнус Стенбок – промовистий приклад того, як людина з вищого прошарку суспільства справді могла розбагатіти на війні.



Чохол від російської литаври

Проте оцінювати воєнну здобич з погляду моралі було б анахронізмом. І для офіцерів, і для солдатів та здобич була важливою рушійною силою в боротьбі з ворогом, і її сприймали як законне явище, як щось справедливо здобуте власними потом і кров'ю. Грабунок був засобом, до якого вдавалися, щоб підбадьорити вояків, він був цілком дозволений учасникам битви і докладно регламентований певними параграфами військових статутів. Власне, єдиним обмеженням була заборона грабувати, – як і напиватися, – поки ворог не буде розбитий. Усе, що було захоплене на полі бою, належало, за небагатьма винятками, офіцерам та солдатам і мало бути поділене між ними. Винагорода важко пораненого кіннотника в порівнянні з тим, що отримували його офіцери чи вище командування, була тільки мізерними крихтами. Це можна показати на прикладі поділу здобичі, отриманої пізніше в битві під Саладом 1703 року.

Поранений капітан отримував 80 ріксдалерів.

Непоранений капітан – 40 ріксдалерів.

Поранений лейтенант або хорунжий – 40 ріксдалерів.

Непоранений лейтенант або хорунжий – 20 ріксдалерів.

Непоранений унтер-офіцер – 2 ріксдалери.

Поранений солдат – 2 ріксдалери.

Непоранений солдат – 1 ріксдалер.

Простий солдат ніколи не міг розбагатіти, він був щасливий, що бодай залишався живий. Але натомість солдати своїм життям допомагали здобувати маєтки вищим офіцерам-дворянам, заплямовані кров'ю родинні маєтки, що подекуди існують ще й тепер.

Війна тривала, і протягом осені 1701 року шведські сили виявилися безпосередньо вплетеними у внутрішню боротьбу між різними польськими угрупованнями, а в січні другого року шведська армія вступила до Польщі. Таким чином війна поділилася на два театри бойових дій. З одного боку – польський фронт, де головні сили шведської армії кружляли по країні, нама-

гаючись пригасити невдоволення і підкорити її, і все з однією метою: підготувати ґрунт для скинення Августа з трону. З другого боку – прибалтійський фронт, на якому дрібні шведські сили поволі, проте неухильно відступали назад перед російською армією, що так само поволі, проте неухильно збільшувалася і набувала досвіду. Шведських сил, залишених для захисту Прибалтики, було вочевидь недостатньо. Зроблено й ще одну велику помилку – ті сили поділено на три самостійні частини, що не мали якогось спільного вищого командування. Отже, утворилися три корпуси, з яких кожен зокрема був надто слабкий і які майже не узгоджували між собою своїх дій. Не дуже покращало становище й від того, що вище командування заборонило посилати в прибалтійські провінції підкріплення; натомість їх мали спрямовувати на польський фронт. Поки Карл XII роками кружляв Польщею, шведи втрачали в Прибалтиці один за одним важливі стратегічні пункти. Росіяни досягли Фінської затоки, де заходилися розбудовувати свій флот, а на шведській землі почали будівництво Санкт-Петербурга, що мав стати новою столицею Росії.



Прапор російського піхотного полку

Населення Прибалтики дуже бідувало, поки йшла війна. Забезпечення шведської армії великою мірою було засноване на контрибуціях, а як казати навіпростець, то це означало, що шведи, мов сталеві сарани, обїдали ті терени, якими просувалися. У населення, що вже й до війни було на межі голоду, з допомогою погроз, вогню і тортур забирали харчі, а принагідно й гроші. Важило одне: аби армія отримала належне, а країна, за словами самого Карла XII, «нехай страждає скільки хоче». Високе начальство отримувало від найвищого накази «видавлювати, видирати все, що вдасться, і швидко зібрати його якомога більше на добро армії». Тому часто там, де проходила шведська армія, спалахувала запекла партизанська війна; польське населення, не вагаючись, убивало шведського вояка, як він траплявся їм самий, а шведи карали

їх за це надзвичайно жорстоко. Інструкції шведської головної квартири грізно попереджали, що лиходіїв треба страчувати за найменшої підозри «задля постраху і щоб вони знали – коли вже за них узялися, то не буде пощади навіть немовляті в колісці».

Як приклад одного з багатьох шведських злочинств можна назвати різанину в Нішаві. У серпні 1703 року містечко Нішава на південний схід від Торуня було спалене, а всіх його невинних мешканців повішено на кару за те, що хтось у тих околицях напав на шведський загін.

На півночі, у прибалтійських провінціях, росіяни грабували і вбивали принаймні так само безоглядно, як шведи на півдні, в Польщі. Російська стратегія мала на меті цілком спустошити шведські провінції, щоб надалі вони не могли бути для шведів базою для ведення з них війни. Російський генерал Шереметев в одному зі своїх листів цареві задоволено розповідав про свої найостанніші спустошення: «Я розіслав на всі боки солдатів, аби вони хапали людей і грабували; ніщо не врятувалося від спустошення, все зруйновано або спалено. Солдати забрали із собою багато тисяч чоловіків, жінок і дітей, а ще щонайменше 20 000 робочих коней і худоби». (Худоба, що вже була з'їдена чи забита, у ту кількість не входила; на думку Шереметева, її було вдвічі більше, ніж тієї, що вони забрали із собою.) Російська армія тягла за собою цілі валки того населення як живу здобич; високе військово начальство забирало собі багато тих людей і використовувало їх як робочу силу у своїх маєтках. Решта або були продані як худоба на брудних ярмарках у Росії, або опинилися в татарському чи турецькому рабстві.

За ті довгі роки, що Карл XII кружив Польщею, грабуючи її, він нарешті досяг одного конкретного наслідку. Наприкінці 1705 року між Швецією та Польщею укладено мирну угоду. Ця угода цікава тим, що вона виявила, задля чого воювали шведські солдати. Це був давній кістяк шведської ідеї – *Dominium maris Baltici*, Панування над Балтійським морем, – який витягли із шафи, де він був схований, і змели з нього порох. За угодою більша частина польської торгівлі повинна була спрямовуватися до шведської Риги, водночас поляки мали зруйнувати свій новий порт Палангу, щоб він не міг конкурувати зі шведськими портами.



Польський кавалерійський штандарт



Шведські купці отримали більші можливості оселятися в Польщі, і їхні права там дуже зросли. Угода також забороняла всю російську транзитну торгівлю з рештою Європи. Хоч поляків і не силувано до якихось територіальних поступок, усе-таки то була тяжка угода, якою шведи дуже зв'язували їм руки.

Улітку 1706 року після тривалих зволікань шведи нарешті захопили Саксонію. (Довелося довго чекати з огляду на великі європейські держави, що були тоді цілком поглинуті війною за успадкування іспанського трону.) Захоплення Августової власної успадкованої країни призвело до швидкого кінця: у вересні в маєтку Альтранштадт неподалік від Ляйпціга була укладена мирна угода, згідно з якою Август відмовився від польського трону, визнав шведську маріонетку Станіслава Лещинського законним королем Польщі, а також пообіцяв ніколи більше не підтримувати ворогів Швеції. Після семи років війни двоє з трьох членів напасницького союзу були виведені з гри. Тепер залишилось тільки поквитатися з третім, з Росією.

Усі ці роки головні сили шведського війська були міцно вплутані в затяжну, безглузду війну в Польщі. Тому цар Петро отримав дуже потрібний йому перепочинок. У російських збройних силах було проведено реорганізацію, вони набули важливого досвіду й відновили впевненість у своїй силі завдяки довгій низці виграних боїв у Прибалтиці. Росіянам пощастило пробитися до Балтійського моря. Шведські провінції були розграбовані дощенту й опинилися під важким гнітом; такі важливі позиції як Нотеборг<sup>14</sup>, Нарва й Дерпт<sup>15</sup> уже кілька років знову перебували в руках царської армії. Тепер усе це треба було виправити.

Настала черга цареві Петрові відпокутувати за свої підступи проти Швеції. Уся Європа була переконана, що впертого кремлівського володаря чекала нечувана поразка. Москву охопив великий страх, багато чужоземців залишали місто перед очікуваним наступом шведів. Ширилися чутки про бунт і різанину.

---

<sup>14</sup> Нотеборг – давня назва фінського міста Пекінесарі.

<sup>15</sup> Дерпт – теперішнє місто Тарту в Естонії.

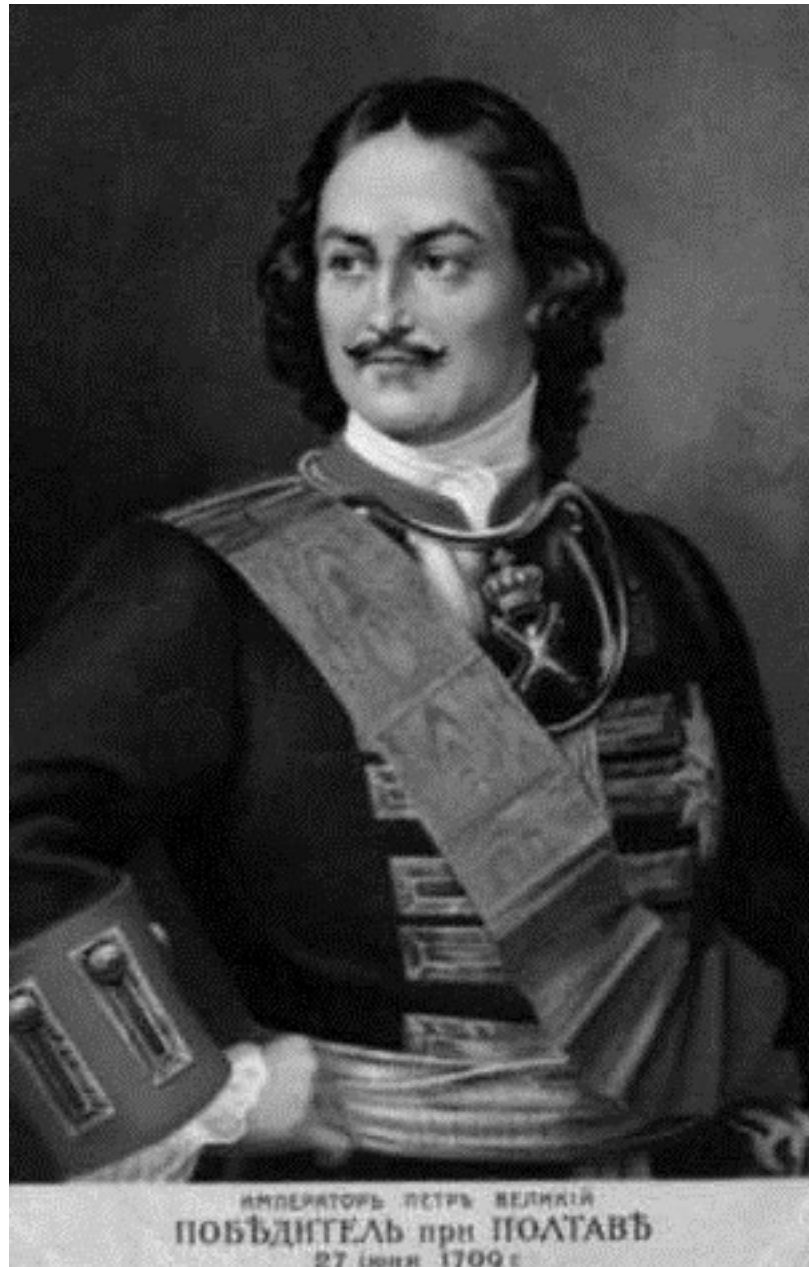
## 5. Похід

Останніми днями 1707 року шведська армія перетнула річку Віс-лу й рушила у східному напрямку. Тонку кригу зміцнювали соломною, дошками й обливали водою. Ламка підстилка прогиналася під ногами солдатів, деколи підводи, коні й люди зникали в темній прудкій течії, та загалом усе відбувалося за планом. Позаду лишилася цілком висмоктана Саксонія і сплюндрована Західна Польща, а десь попереду відступала російська армія. Шведське військо було велике й сильне, чи не найкраще в Європі. Завдяки найманцям і новому рекрутському набору зі Швеції вона розбухла майже до 44 000 чоловік. Таку численну армію вбогій Швеції не часто вдавалося зібрати в похід. Вона була добре споряджена й підготовлена: нова зброя, нові мундири, військові каси, повні по вінця, і великий запас набоїв, пороху, ліків та всього іншого – усе свідчило, що вона справді добре підготовлена. Цар Петро мав чого злякатися.

І він злякався. Під час свого просування вперед шведи раз по раз отримували знервовані мирні пропозиції, але зарозумілий і впевнений у своїй перемозі Карл відкидав їх.

Російська стратегія з огляду на наближення такої загрози була зрозуміла.

Жовківський план, застосовуваний уже понад рік, виходив з того, що треба будь-що уникати вирішальної битви на теренах Польщі, а натомість відступати перед натиском шведів і водночас плюндрувати й рокувати на голод ті землі, якими ймовірно мав рухатися супротивник. Щоб уповільнити просування шведів, належало руйнувати дороги й мости, а також чинити опір у вдало вибраних місцях. Треба було виснажувати шведське військо, вдаючись до дрібних сутичок і перестрілювання. Нарешті, біля російського кордону належало створити двохсоткілометрову пустельну зону, де не буде ні людей, ні харчів. Це був грандіозний, жорстокий план, спрямований на порятунок країни через її руйнування.



Цар Петро I

Разом із війною тривали далі муки Польщі. Цій нещасній країні довелося тепер платити за свою військову і політичну слабкість; вона знову стала полем бою для двох могутніх держав. З одного боку – велике шведське військо, що твердо вирішило ще раз прогризти собі шлях через геть обдерту вже країну, а з другого боку – безмір російських загонів, зацікавлених тільки в одному: знищити всього якомога більше, поки супротивник досягне тих теренів. Коли шведське військо перетнуло кордон Сілезії, воно відразу побачило страшну руїну. Росіяни спалили села й міста, отруїли воду в криницях і вибили цивільне населення. Ті, що звикли до розкішного квартирування в багатій Саксонії, почували себе так, наче їх кинули просто в пекло. Польща була ніби зерно між жорнами.

Шведське військо, перейшовши Віслу, подалося на схід. Досить несподівано воно вибрало шлях через Мазурію, великий лісисто-болотяний терен поряд із східнопруським кордоном. Тих місць ніколи ще не перетинала жодна армія через їхню непрохідність. Та цим переходом Карл XII сподівався оминати ворожі позиції і без бою виманити росіян із-за річки Нарви.

Шведське військо трьома колонами вступило в Мазурію. Іти було важко через погані дороги і глибокий сніг. Задумуючи цей свій геніальний військовий хід, король не врахував населення тих теренів, яке не вельми хотіло пускати до своїх домівок зграї голодних шведів. Спершу селяни спробували почати переговори з армією, вони хотіли самі визначати, якими дорогами має йти військо і скільки вони ладні віддати на його утримання, проте селянських уповноважених шведи просто повбивали. Вибухнула коротка, але запекла партизанська війна. Населення пішло в ліси, воно розбирало греблі і влаштовувало пастки на лісових дорогах. Великі селянські загони відчайдушно намагалися зупинити пересування шведів через свою землю і щодня нападали на них із засідок.

Кара шведів за це була страхотливо жорстока. До лісу вирушали військові загони з наказом убивати кожного чоловіка, старшого за 15 років, забивати всю худобу, яку не можна було забрати із собою, а також палити всі села. Проте партизанська війна не вщухала, тим часом як армія, вбиваючи людей і руйнуючи все, прокладала собі шлях далі. Мазурські села одне за одним зникали у зливні іскор. Найважчим завданням для армії було вичавити з непокірного населення достатньо харчів. Тоді не вагалися вдаватися до давнього, випробуваного методу – до тортур. Часто вживали таку відмину їх: запихали пальці селянина в кремінний замок пістоля й затискали в тих примітивних лещатах доти, доки з пальців не бризкала кров. Другий спосіб, до якого вдавалися шведи в Польщі, – обгорнути нещасній жертві голову і палицею скручувати ту обгортку, поки очі не вилізуть з орбіт. У Мазурії жорстокість армії сягнула ще далі: солдати ловили малих дітей, шмагали їх батогами і вдавали, що хочуть повісити, аби змусити їхніх батьків бути поступливішими. Деякі військові частини виконували погрози і вбивали дітей перед очима в батьків.

Коли армія десь днів через десять покинула засніжені ліси Мазурії і вийшла на литовську рівнину, після неї лишилася пустеля. Одним із шведів, що брали участь у цьому, був тридцятидев'ятирічний драгунський полковник Нільс Юленшерна. Він не без задоволення так підсумував те, що сталося: «Багато люду вибито, а все те, що залишилося, спалено та знищено, тож, я думаю, ті, що вижили, не скоро забудуть шведів».

28 січня 1708 року король із передовим загоном у 600 чоловік перетнув Німан і здобув Гродно. Росіяни, почувши, що наближається ворог, виселили місто за кілька годин. Вони відступали далі, а шведи йшли за ними. Погані зимові дороги давалися взнаки і людям, і коням, і не завжди вони мали дах над головою. Уцілілі хати насамперед займали офіцери, їхні родини й челядь. Простим воякам найчастіше доводилось збиватися до купи на снігу біля огорожі садиби або біля стіни будинку, щоб хоч трохи сховатися від вітру, або юрмитися навколо великого багаття із запалених колод. Загалом шведи просувалися на схід так, як планували, але російська армія мала очевидні труднощі. Її кіннота не завжди могла діяти за Жовківськими приписами, не робила якихось поважних спроб стримати шведів, тільки відступала. Крім коротких сутичок, ніяких воєнних дій між арміями не було. Шведи просто наступали росіянам на п'яти, і ті врешті встигали тільки спалювати все на своєму шляху. Про їхній поспіх свідчили трупи загнаних коней. Шведи досягали спалених сіл, коли ще обгоріла худоба сіпалася у своїх стійлах. Але здебільшого росіяни все-таки відступали швидше, ніж їхні супротивники могли угнатися за ними під ненастанним лапатим снігом і на поганих дорогах. Оскільки шведам важко було добувати харчі, а коні кіннотників ламали собі ноги, гонитва припинилася. Біля містечка Сморгань, осідку литовських приборкувачів ведмедів, шведи на початку лютого зробили зупинку. Армії потрібний був відпочинок.

Шведська армія простояла там понад місяць, розквартирувавшись на багато миль навкруги. Час використовували здебільшого на наполегливе опанування військової справи за новим статутом. У середині березня через гостру нестачу харчів, незважаючи на великий холод, армія знялася з місця і за кілька днів перебралася миль за п'ять на схід, в околиці Ра-дошковичів, що були не такі спустошені. Там вона майже три місяці без потреби відбувала муштру

в сльоту й вишукувала в селян останні крихти харчів. Населення намагалося сховати те, що в них ще залишилося, у вправно замаскованих ямах. Та шведи за довгі роки навчилися так само вправно вишукувати ті ями. Вони так швидко знаходили їх, що селяни у відчаї добачали в цьому якісь чари. Солдати, наприклад, уже знали, що коли в якомусь місці сніг розтає швидше, ніж на землі навколо нього, то там має бути потаємна яма. Крім того, у них були спеціальні палиці з гаками, якими вони штрикали в землю, і там, де на гаки чіплялася солома, була яма, бо звичайно саме нею накривали їх.

Армія готувалася до літнього походу. Накопичено харчів та інших необхідних речей, а також послано гінця до Курляндії по генерала Ле-венгаупта. Він отримав наказ приготувати своє військо до походу, спорядити його великим запасом усього необхідного і приєднатися до короля. А все ж головна армія зазнала під час стоянки певних утрат: багато коней загинуло через брак доброго фуражу. Крім того, під весну великі прогалини в полках почали робити хвороби. Особливо тяжко було новобранцям, незвичним до суворох умов похідного життя. Незважаючи на це, шведам довелося чекати, поки підсохнуть вибоїсті розквашені дороги і встигне підрости хоч якась трава, щоб легше було прогудувати безліч коней. 6 червня 1708 року очікуванню поставлено край: військо знялося з місця. Був залишений тільки один загін для охорони новообраного короля Станіслава, а решта, понад 38 000 чоловік, рушила в дорогу.

Сумнів, у який бік мало простувати шведське військо – на північ, щоб вигнати росіян із прибалтійських провінцій, чи просто на Москву, – скоро розвіявся. Шлях ішов на схід, до того місця, яке звичайно називали «річковою брамою». Дві великі річки, Двіна і Дніпро, утворювали майже суцільну водяну перепону вздовж тодішнього російського кордону від Балтійського моря до Чорного, за винятком вузької смуги, де обидві річки звертають на схід: це й була «річкова брама». Через ту смугу пролягала широка головна дорога на Москву. Хоч її не порушували великі річки, але перетинало чимало їхніх приток. Росіяни мали намір використати їх як лінії оборони. Вони розділили своє військо на багато частин, що наготувалися зупинити шведів. З усіх приток найбільша була Березина, а найкраща переправа через неї – біля Борисова, отож там аж в очах мигтіло від зброї та загонів, що чекали на супротивника. Проте шведське командування зробило дуже добрий маневр – вибрало шлях трохи південніше, водночас пославши в напрямку Борисова великий загін кінноти. Цей запобіжний маневр дав підставу росіянам повірити, що головний удар шведів справді спрямований на Борисів. Тим часом шведська армія дісталася путівцями до іншої переправи, практично не-захищеної. Ще раз шведське військо з найменшими втратами ошукало супротивника. Але не виграло від того, як сподівалося, бо через великий обоз, через погані дороги й негоду військо рухалося надто поволі. Росіяни мали вдосталь часу, щоб відступити й перегрупуватися на нові позиції за невеличкою річкою Бабич коло містечка Головчина. Там вони хотіли зробити ще одну спробу затримати шведську армію, що невблаганно посувалася вперед.

А вона вузькими путівцями також добувалася до Головчина. Ще до того, як надійшли всі військові частини, 4 липня почалася атака. Місце для нападу вибрано вдало. У запеклому кривавому бою росіян вибито з укріплень. Тепер шведи остаточно пересвідчилися, що перед ними вже не така збиранина, яку вони розігнали навсібіч під Нарвою: росіян полягло близько 5 000 чоловік, а шведів – близько 1 200 чоловік.

Коли ворог утік із поля бою, піхотинці посідали відпочити, а маркитантки добралися до них із горілкою та хлібом. Навколо ходили по полю священики і причащали смертельно поранених, що стогнали й кричали з болю. (Багато з них помирили дуже швидко. Двадцятирічний кавалерист Карл Дюваль прожив три довгі доби з розтрощеною головою; йому відірвало носа й половину обличчя.) Шведи напнули намети посеред поля бою, яке мало жохливий вигляд: гори мертвих людей і коней, гармати, наплічники, мідяні казани, їжа й поламані вози, вимашчені глиною, лежали впереміш моторошними стосами. Мертвих шведів поховали, віддавши їм шану, у братських могилах, але більшість росіян залишилася лежати непохована в літню спеку.

Скоро над полем поширився густий, нестерпний сморід гнилих трупів, витримати там було неможливо. Навколо нишпорили собаки і поїдали розкидані навкруги голі, розпухлі людські тіла.

Цар, довідавшись про наслідки битви, осатанів і влаштував військовий трибунал. У командувача цієї битви відібрано всі звання і присуджено йому оплатити зі своєї кишені вистріляні набойі і втрачені гармати. Солдатів, поранених у спину, звинувачено в боягузтві і розстріляно або повішено.

Шлях до Дніпра для шведської армії був вільний. 7 липня вона ввійшла до великого міста на Дніпрі Могилева. Тут вона стала табором і пробула майже місяць. Причиною нової зупинки була, як завжди, необхідність поповнити запаси харчів, а головне – почекати, поки прибуде з Курляндії корпус Левенгаупта. Левенгаупт підготувався як міг до походу, але королівський наказ вирушати він отримав щойно – 3 червня. Не так легко було підняти корпус у похід і зібрати великий запас харчів, який треба було везти із собою, тому він зміг вирушити аж наприкінці місяця. Корпус, що складався з 12 500 солдатів, 16 гармат і велетенського обозу з кількох тисяч возів, посувався повільно.

Коли шведська головна армія після місячного очікування знову вирушила в дорогу 5 серпня, Левенгаупт ще не приєднався до неї, але затримка й так тривала надто довго, треба було відновлювати наступ. Та армія пішла не проти головної ворожої сили, що стояла на добре укріплених позиціях біля Горок, а повернула на південний схід до річки Сож, іще однієї притоки Дніпра. Шведи були змушені триматися поблизу Дніпра, щоб не залишати неприкритим невеликий корпус Левенгаупта. Вони пробували звабити росіян на битву. Роблячи важкі переходи, намагалися встряти в сутичку то з тим ворожим загonom, то з іншим, але ті ухилялися від неї, лишаючи за собою пограбовану і спалену землю. Інколи шведи так наздоганяли росіян, що вїздили просто в табір, де ще залишалися намети, коні, часом навіть армійські повії або такі екзотичні тварини, як верблюди. Біля Черикова на Сожі шведи постояли кілька днів, перестрілюючися з росіянами по той бік річки; король, що любив постріляти, у запалі ходив берегом, брав мушкета то в того, то в іншого вояка і своїми пострілами поклав багато російських солдатів. Відбулося лише кілька невеличких сутичок, як, наприклад, біля Доброго 31 серпня і біля Раївки 10 вересня, але загалом вони не мали ніяких інших наслідків, крім великих утрат живої сили. Гонитва за росіянами, що відступали на північний схід у напрямку міста Смоленська, тривала далі.

Для найвищого генералітету війна того сльотливого літа була довгою низкою назв сіл, міст і річок, пов'язаних між собою технічними термінами військової науки: наступ, відступ, форсований марш. Для простого солдата дійсність на марші була інша. Для нього не існувало взаємозв'язків між подіями і великими планами, а було тільки сліпе, виснажливе чалапання глинистими лісовими путівцями, полями та померезжаними виярками сіножатями, темними заболоченими лісами, ненадійними греблями через мочари і хисткими мостами через річки, здебільшого під пронизливим холодним дощем, що, здавалося, ніколи не перестане, – солдат гнався за ворогом, якого майже ніколи не бачив, але про якого йому нагадувала хмара диму, що посувалася вздовж обрію.

Літо було холодне і сльотливе. Солдати дуже мучилися. Збіжжя того літа росло повільно. Доводилося косити його в полі надзелень і молоти на невеликих жорнах. Тісто готували в казнах і пекли в наспіх викопаних у землі печах; хліб з такого тіста виходив чорний і несмачний, а часом і його не було. Крім того, солдатам важко було взагалі викроїти час, щоб приготувати собі бодай якусь їжу. Перед ними на овиді здіймалися незчисленні димові стовпи, а навколо них раз по раз вигулькувала російська кавалерія. Щоб завжди бути напоготові, солдати переважно спали одягнені, і часто вранці їх будив крик козаків. Ці рухливі ворожі вояки постійно були поблизу, готові до нападу. Найдужче вони любили нападати на обоз: убивали охоронців, візників, обслугу і хворих, різали коней і грабували все, що траплялося під руку. Коли шведські

загони ставали в лаву до нападу на них, вони миттю тікали, а коли шведи пускалися слідом за ними, то тільки заганяли своїх коней. Щоб солдати, яким треба було пробиратися по місцевості, не заблукали в незнайомих лісових хащах, у темряві і в негоду, інколи ставили спереду барабанщика, який перестуком паличок провадив їх, голодних, спраглих і втомлених. Після довгого цілоденного маршу солдати ввечері часто залишалися не влаштованими як слід на ніч, бо росіяни або спалювали всі будинки, або так напосідалися на квартирмейстерів, що вони ніколи не встигали розподілити солдатам місця для ночівлі, і через це в літній темряві зчинявся великий нелад. Та й сам собою вечір аж ніяк не означав відпочинок. Солдатів чекало або довге нудне патрулювання, або варта, або якась важка праця, наприклад, їх могли послати роздобувати фураж. Армії потрібні були коні, а коням – фураж, і солдатів посилали збирати його. Для цього доводилося наражатись на небезпеку, довго їздити мочарами й темними лісами, де було повно козаків, що воювали на боці росіян, і де в засідках на них чигали розлючені селяни. Солдати проклинали свого недосяжного супротивника, покладаючи на нього вину за свої труднощі й виснажливу працю, і зневажливо прозивали його «болотяним дідьком». Усі нетерпляче очікували вирішальної битви, що мала принести їм відпочинок, а може, навіть мир. Армія вже неабияк стомилася від війни.

11 вересня шведське військо зупинилося поблизу Старишів, прикордонної місцевості біля великої дороги на Москву, звідки до Смоленська було всього близько восьми миль. Там воно постояло кілька днів, немовби хотіло відсапатися й вагалось: лишатись надовше чи ні. Росіяни доценту винищили землі між шведським військом і Смоленськом. Здавалося, весь простір спереду палає багаттями. Обрій був важкий, сірий від диму пожеж, а вночі небо яскріло від їхніх відблисків. Становище було дуже непевне. Шведи страждали від нестачі харчів, а наступ у напрямку Смоленська означав, що доведеться й далі йти пустельним згарищем, яке їм усе ще не переставали готувати росіяни. Про те, щоб стояти й очікувати на Левенгаупта з його корпусом, який усе ще десь далеко долав шлях із Прибалтики, годі було й думати через брак харчів. Почастішали дезертирства і хвороби. Похід дедалі дужче обертався в боротьбу за виживання. Розв'язанням проблеми стало те, що вони звернули на південь: до неторкнутої Сіверщини в Україні, де на них чекали нові запаси харчів, а також (як Бог зласкавиться і дипломатія добре попрацює) союзники в образі збунтованих козаків. Захід почався вдало, та коли їм не пощастить зайняти якісь виграшні позиції, усе обернеться на голодний марш через сіверські ліси.





Гетьман Іван Мазепа

Головна шведська армія, повернувши на південь, уже не могла прикривати корпусу Левенгаупта, що, обтяжений великим обозом, не здатен був рухатися швидко. Тепер він став безборонний перед атаками росіян. Ті почали справжнє полювання на маленький корпус і врешті в неділю 29 вересня, на святого Михайла, догнали його. Відбувся запеклий бій на полі поблизу села Лісна. Він тривав цілий день, і навіть коли землю, на якій, наче гній, були розкидані трупи, огорнула темрява і стрілянина припинилася, шведи все ще трималися біля села. Аж як сині мундири під захистком ночі спробували нишком вибратися з бойовища, усе пішло шкереберть. У непроглядній пітьмі зчинилася метушня й нелад; більшу частину обозу разом із гарматами довелося кинути, чимало солдатів, порозбивавши діжки з горілкою в залишеному обозі, так повпивалися, що заблукали або зникли без сліду в темних лісах. Другого дня довелося знищити рештки обозу, а коней поділити між солдатами. Тільки 11 жовтня ті жалюгідні залишки з'єдналися з головною армією. З очікуваних 12 500 вояків, добре забезпечених артилерією, боеприпасами і харчами, добралося тільки понад 6 000, і мали вони із собою хіба що душу в тілі та одяг на тілі. Те, що сталося, росіяни відзначили як свою велику перемогу.

Почалися перегони: хто швидше досягне України. І шведи, і росіяни поспішали на південь, і ті, й ті хотіли захопити якнайбільшу частину тієї родючої провінції. Козацький гетьман Мазепа, що відступився від росіян, запропонував шведській армії союз і добре розквартирування. Укладено відповідні угоди. Домовилися спільно покласти край російському пануванню: це також означало, що будуть враховані певні шведські комерційні інтереси.

Зокрема, був намір почати працю над тим, щоб спрямувати частину торгівлі, яка йшла до Європи з Туреччини і з Близького Сходу, через Прибалтику. І тут, на півдні, армія кресала шаблями за шведський торговий капітал.

На початку листопада шведська армія переправилася через річку Десну й рушила до Батурина, міста, повного харчів, за якими вона стужилася і які Мазепа обіцяв їй передати. Та поки вона дісталася туди, росіяни взяли штурмом місто, сплюндрували його й вирізали населення на пострах і науку іншим. Це був ще один удар у спину. Пропало багато добра, яке

справді було потрібне армії, і розвіялася надія, що населення в Україні повстане проти царя; натомість єдиним наслідком цього став розбрат і громадянська війна між козаками.

Проте новий театр війни мав ту перевагу, що він був не сплюндрований, а навпаки, багатий на все те, чого дуже потребувала армія. Щоб знайти ще краще забезпечення, армія вирушила далі на південь. Шведам пощастило взяти двоє укріплених містечок, Ромни та Гадяч, де вони зробили зупинку, щоб відпочити на доброму постой. Війна робилася дедалі запеклішою і дикішою. Росіяни все ще допікали шведам своїми короткими наскоками; вони вбивали також поранених і хворих, якщо ті попадалися їм. А коли росіяни, як звичайно, відступали перед натиском синьо-жовтих мундирів, шведи для захисту намагалися створювати свої власні пустельні зони. Кожному полкові визначали певну округу, яку він мав пограбувати і спалити. І знов горіли села та міста.

Перебування в Україні виявилось аж ніяк не щедрою на вигоди винагородою за пережиті злигодні. Почався холод, і невдовзі незвичайно морозяна й люта зима стиснула все в лещатах пронизливого вітру і криги. Ціла Європа потерпала від холоду: Балтійське море, річка Рона, навіть канали у Венеції вкрилися кригою. Та хоч як лютував мороз, військові дії не припинялися. Шведське командування хотіло вигнати російську армію з поближніх теренів, щоб спокійно пересидіти на зимових постоях до весни. Та цар Петро не давав спокою своєму супротивникові: у середині грудня росіяни несподівано напали на Гадяч. Незважаючи на скажений холод, Карл XII наказав зніматися із зимових квартир у Ромнах: день і ніч військо пробивалося снігами до міста, якому загрожувала небезпека.

Похід обернувся в пекельні муки. На дорогах залишилося повно замерзлих людей і збучавілих кінських трупів. Найгірше доводилося візникам і обслузі, що правували кінськими. Багато їх замерзало, сидючи на передках, а коні то харапудились і заплутувалися у збруї, то також замерзали. Мертві кіннотники сиділи випростані в сідлах із поводями, примерзлими до рук, яких не можна було відірвати від пальців, хіба що разом зі шкірою. Часом на людей і коней так густо навісив іній, що їх важко було відрізнити від укритої снігом землі.



Генеральна карта України 1648 р.

Росіяни, як і можна було сподіватися, відступали. Шведи тільки доганяли маленькі загони і знищували їх; ті часом були такі скуті холодом, що давали себе вбивати, навіть не ворухнувши й пальцем. Уже в Гадячі не всі знайшли місце під дахом. Ті, кому не пощастило заховатися в якусь нору в землі, залишалися в лютий мороз під голим небом. Люди гинули в заметах на вулицях міста. Щоранку збирали сотні замерзлих солдатів, обслуги, солдатських дружин і дітей, і цілий день їх вивозили, накидавши з горою на сани, до якогось виярка чи улоговини. Фельдшери працювали цілодобово, наповнюючи діжку за діжкою ампутованими кінцівками обморожених людей.

23 грудня шведська армія рушила далі. Вона мала намір захопити містечко Веприк і тим самим ще трохи відтіснити ворога. Містечко було захоплене швидше всупереч, а не завдяки кривавому, незграбному штурмові. Після цього минуло майже місяць, поки наприкінці січня 1709 року було відновлено наступ. Почався він із коротких атак на Харків, Опішню та Охтирку. Під Красним Кутом здобуто невеличку перемогу в сутичці кавалерійських загонів: вали навколо містечка й вулиці були вкриті забитими. Містечко підпалено. Полум'я здіймалося до неба, і крізь тріщання вогню долинали крик і плач мешканців, які спостерігали, як усе, що вони мали, оберталося в дим. До їхнього плачу долучалося ревіння худоби, яку шведи гнали снігом перед собою. Невдовзі несподівана відлига припинила військові дії. Сніг танув від рясних дощів, і вода спливала стрімкими піщаними берегами до ярів, утворюючи потоки. Солдатам доводилося брести через них, і часто після цього, не маючи дров, щоб нагрітися, вони, промо-

клі наскрізь, ставали табором на полі під голим небом. Коли вночі холоднішало, їхнє вбрання оберталося на крижані панцери.

Після лютневого наступу шведська армія скупчилася між річками Пслом та Ворсклою; почався довгий чотиримісячний період оборони. Військо переводило дух, збираючись на сили до літа. Російські бойові сили стояли на схід, на північний схід і на захід від шведів і не переставали тривожити їх. Перегрупування шведів іще далі на південь і на схід найперше мало на меті полегшити зв'язок із запорозькими козаками. Мазепа провадив із ними переговори від імені Карла XII. 30 березня вони перейшли на бік шведів. Проте стратегічне становище шведів крок за кроком погіршувалося, і вони зазнавали великих втрат. Щонайменше п'ята частина армії загинула, хоч вони нітрохи не наблизилися до мети. Російські втрати були більші за шведські, та росіяни діяли у своїй країні й легко могли поповнити прогалини у війську новими, не змученими рекрутами і новим, чистим спорядженням.

Поки весна вдихала життя в українські ліси, поля та луки, сутички супротивників не припинялися. Російські сили робили швидкі, короткі напади то на ту, то на іншу шведську позицію. Шведське військо весь час перебувало під натиском, але не втрачало ініціативи. Його командування докладало великих зусиль, щоб отримати підкріплення з різних напрямків – з Польщі, Туреччини і Криму, а щоб виграти час, шведи 1 травня облягли Полтаву, одне з невеликих українських міст, у якому стояли росіяни.

Оскільки росіяни підступали дедалі ближче до шведів і раз по раз пробували допомогти обложеному містові, то виникало багато сутичок.

Царські солдати намагалися то в тому, то в іншому місці перейти Ворсклу, та їм не щастило. Але вночі 16 червня росіяни таки перебралися через Ворсклу біля Петрівки, на північ від Полтави, і створили там собі плацдарм. А 21 червня через річку біля Петрівки перейшов із головними силами своєї армії цар. Другого дня вони, не зустрічаючи опору, підступили ближче до Полтави. У суботу 26 червня росіяни посунулися ще трохи вперед і влаштували свій табір не далі як за півмилі від обложеного міста.

Околиці Полтави були нашіпиговані військовими загонами, кіньми та гарматами, повітря наелектризоване, місцевість мала вигляд арени великої вирішальної битви. Зрештою, таке тут було не вперше. 1399 року на цих теренах зіткнулися війська войовничого великого князя Литви Вітовта й Тамерланового полководця Едигея. Тамерланові війська, руйнуючи все на своєму шляху, рухалися тоді на захід, щоб відновити державу Чингісхана, яка перестала існувати. На цьому місці східна військова потуга 310 років тому вщент розбила лицарів західних народів.

## 6. Анатомія поля бою

Східною межею арени була річка. Ворскла обережно торувала собі шлях на південь, де впадала в Дніпро. Вона текла не зовсім рівно і звивалася, ділилась, тоді її численні закрути й рукави знову збігалися до купи, а ще до неї долучалося безліч маленьких річечок та струмків, що, перш ніж злитися з нею, тяглися вздовж низького болотистого річища, яке утворювало невелику долину від одного до двох кілометрів завширшки. Ширина самої річки, залежно від того, де саме вона текла, у найширших місцях від берега до берега була десь сто метрів. Береги або затіняли річку лісами, що доходили до самої блакитно-зеленої води, або обрамляли її відкритими заболоченими луками, або спадали до неї стрімкими піщаними кручами. Від цієї річки, що, наче безконечно довгий, вибагливий підпис, звивалася долиною, розлягалася на захід українська рівнина, утворюючи пласку височину.

Південною межею арени було саме яблуко незгоди – Полтава з навколишніми ярами та селами. Місто лежало зовсім близько від річки, на височині поряд зі стрімким берегом. Воно виросло там, де давня дорога, що з'єднувала Київ із Харковом, перетинала Ворсклу. Полтава була невелика: разом зі своїми околицями вона займала трохи більше ніж один квадратний кілометр площі. Як і більшість поселень на цих теренах, вона була укріплена. Сама фортеця з міськими будівлями всередині її стін являла собою прямокутник площею приблизно одну тисячу на шістсот метрів. Цю площу ділив на дві частини один із численних ярів, притаманних тим теренам. Із тих двох укріплених частин північна, більша, власне, і була самим містом, а південна – передмістям Мазурівкою. Узбіччя яру з боку Мазурівки все було у вишневих садках, в яких уже доспівали вишні. Відразу на північний захід від фортеці на височині було ще одне передмістя, яке знов-таки оточував дугою довгий земляний вал.



Типове облаштування шведської траншеї

Будинки там були спалені під час облоги, і тепер від цієї частини Полтави залишилися тільки каміння, недопалки й попіл.

Полтава була досить слабкою фортецею. Росіяни помітили це й від грудня попереднього року ревно працювали, щоб поліпшити обороноздатність міста. Передню стіну її, обернену вниз до річки, раніше майже незахищену, тепер укріпили. Росіяни також впровадили до міста додаткову артилерію, тож у його арсеналі тепер було 28 гармат. Самі фортечні стіни були найпростішої будови: земляний вал із дерев'яним частоколом, а перед ними – неглибокий рів. На той час фортеця вже відчутно підупала, частокіл був пощерблений і поколений гарматними пострілами, а вал у багатьох місцях перекопаний. Над однією з міських брам здійснювалася чимала дерев'яна вежа, а крім того, навколо фортеці було ще кілька менших бастіонів, декотрі з блокугаузами. Залога складалася з 4 200 чи трохи більше солдатів, з яких хіба сотня були артилеристами. Крім того, на оборону міста взято близько 2 600 чоловік навколишнього населення й міщан. Керував тим строкатим стовпищем Олексій Степанович Келен, якому з кінця квітня щастило витримувати шведську облогу. Та це було не таке вже й велике досягнення, як можна подумати, тому що облога від самого початку мала одну мету: виграти час, отже, й провадили її на півсили.

Шведські облогові споруди були розташовані відразу на південь від міста і спрямовані проти південної частини фортеці та передмістя Ма-зурівки. Облога як така була вкрай склад-

ним заходом, і її провадили переважно за суворо визначеними правилами. Існувала формула, якої належало в таких випадках дотримуватися. Вона звалася Вобанським нападом, від прізвища французького маркіза, який опрацював нові, вдосконалені типи укріплень і водночас, щоб бути послідовним, вигадав такі самі досконалі способи здобуття тих своїх витворів. Найперше треба було спорудити укріплені лінії навколо і навпроти валів, щоб захиститись і від нападу ворога з-поза фортеці, і від його наскоків з фортеці. Для цього треба було вночі викопати на відстані 600 метрів те, що фаховою мовою звалося першою паралеллю, на якій, серед іншого, мала стояти важка артилерія. Потім треба було посуватися все ближче. На відстані десь 300 метрів належало спорудити другу паралель, також із гарматами, і, врешті, третю паралель закласти майже біля фортечного валу. Між цими паралелями копали апроші – траншеї, що йшли зигзагом. Якщо й тоді фортеця не здавалася, можна було викопати сапи – підземні переходи, кожен з яких вів до того місця у стіні, де артилерія мала пробити великий отвір. (Ті, що облягали, могли також підкопатися під ворожий вал, закласти туди потужну вибухівку або міни й висадити все в повітря, щоб у такий спосіб пробити отвір.)

Шведи багато в чому дотримувалися тієї формули, хоч і в меншому обсязі. Викопано три паралелі з апрошами та всім іншим, поставлено батареї, навіть були спроби закласти під частокіл міни. Спершу король твердо заборонив штурмувати фортецю, але, щоб посилити тиск на обложених, 12 травня вчинено напад. Тоді була пробита прогалина в укріпленні й захоплений шмат частоколу, де згодом поставлено невелику батарею. Шведи постійно, хоч і не дуже завзято натискали на це мале місто; вони не витрачали ядер на нищівний обстріл, проте й далі підкопувалися під вали та закладали нові міни. Залога влаштовувала невеликі вилазки, а росіяни робили з другого берега надаремні спроби допомогти обложеним. Усе відбувалося так, як і належало під час облоги.



Пам'ятник коменданту фортеці Полтава

З плином часу становище всередині фортеці погіршувалося. Тієї неділі закінчилися харчі та боєприпаси, і через брак куль росіяни використовували шматки заліза й камінці. (Принаймні не менше значення мало й те, що в Келена не було чим платити солдатам. Ця нестача



була дуже небезпечна, бо солдати, не отримуючи платні, не мали й бажання боротися на повну силу.) Оскільки бракувало також олива та іншого матеріалу на ручні гранати, росіяни кидали з валів на шведські позиції каміння, дерев'яні оцупки, трухляве коріння і здохлих котів. Шведи у відповідь і собі шпурляли в них камінцями, так близько один від одного стояли супротивники. Одного разу росіяни влучили здохлим котом у плече самому королеві. На цю нечувану образу шведи закидали росіян градом ручних гранат, і ті кілька днів не зважувалися виявляти такого зухвальства. Проте більшість їхніх дій не були такі невинні. Росіяни нишком підкрадалися і стріляли в солдатів та обслугу в траншеях. Не минало й дня, щоб не згасло чиесь життя. На одному посту протягом дня загинуло п'ять шведських солдатів. Усі впали від влучних пострілів, що розчерепили їм голови. Праця в апрошах була дуже небезпечна й надто одноманітна. Траншеї під час дощу наповнювались водою, і солдатам доводилося бродити у рідкій грязюці, що сягала їм вище колін, до того ж у їхні намети теж затікала вода, і всі речі були мокрі. Єдина вигода від злив була та, що вони звичайно змивали геть великі смердючі кінські трупи, які лежали по всьому полю і на пагорбах.

Відразу на схід від фортеці стрімкі, зарослі лісом пагорби збігали вниз до річки та лугу завбільшки десь із квадратний кілометр, який щороку затоплювала вода. Майже на цілу весну луг обертався в мочар, а під осінь висихав і ставав добрим пасовиськом для тамтешньої худоби. На цьому лузі, як і в інших мочарах уздовж річки, того року розплодилася сила-силенна всяких жаб, що своїм кумканням і кваканням не давали багатьом спати. Ще одними нічними звуками було голосне перегукування російських вартових; вони звичайно кричали: «Добрий хліб, добре пиво», дратуючи і спокушаючи своїх супротивників.

На південь від міста, за кущами і обробленими нивами, що їх облогові укріплення порізали на дрібні клапті, пролягав один із багатьох ярів, які скрізь перетинали Полтавську рівнину. Цей яр, здебільшого зарослий лісом, раптово уривався і переходив у довгу, голу, суху балку, що мала багато відгалужень. По дну балки протікав струмок. Подекуди в балці стояли купки хат, і там же облаштувалися ті військові частини, що тієї неділі перебували в траншеях, – Седерманландський і Крунубергський піхотні полки. Внизу балки купчилися їхні намети між лозових куренів та інших вигод, які після себе залишили ті частини, що стояли тут до них. Трохи південніше від цього місця мали свій табір українські союзники шведів, запорозькі козаки. Під час облоги вони виконували різну важку роботу, а також були мішенню для росіян, що стріляли в них із міського валу. У той період облоги запорожці зазнавали більших втрат, аніж шведи. Їхня боротьба за звільнення з-під російського гніту, гідна співчуття, мала тепер далеко не почесну форму – вони кололи дрова, копали шанці й носили вантажі. Їхній бунт проти царя завдав їм великого лиха, а невдячна важка праця в траншеях вимагала великих жертв. Настрій запорожців опустився до найнижчої позначки. Важко було присилувати їх слухатись наказів.



Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві

Рівнину на північ від міста також розтинав довгий і широкий яр. Він ішов із півночі на південь і зникав невдовзі у великому Яківчан-ському лісі з виярками, струмками та схованими між деревами озерцями, що простягався між шведськими позиціями навколо фортеці та великим російським табором за кілька кілометрів далі. Десь за кілометр на північний захід від міста, на другому боці багнистої, зарослої вільхою улоговини, здіймався довгастий пагорб. Він межував із зеленим морем Яківчанського лісу, а на його схилах буяли виноградники та вишневі садки. На південному кінці цього пагорба стояв монастир, збудований 1650 року, де розташувалося шведське командування. Там були король і його штаб, похідна канцелярія і драбанти – особисті охоронці короля, а також уся двірська челядь. Там же, на монастирському пагорбі, серед вишень і кущів винограду, стояла табором тієї неділі вся шведська піхота, крім тієї, що брала участь в облозі. Вона стояла, полк за полком, довгими рядами: ряди складених у високі піраміди списів, рушниць під спеціальним накриттям, ятки маркітанток, багаття і виходки, певна річ, окремі для командирів і для солдатів. Через те, що ця місцевість зі своїми пагорками, лісом і садками була дуже незручна для розташування на ній табору, він, оскільки не міг бути суворо геометричної форми, чого звичайно намагалися досягти, справляв враження якогось домашнього неладу. Гвардія вже раніше отаборилася біля монастиря, але інші військові частини стали тут на відпочинок тільки п'ять днів тому. Солдати спали під голим небом, намети були непотрібні за такої вологої спеки.



Карл Реншельд

За чотири кілометри на захід від безладного табору піхоти, на хвилястій рівнині між безлюдними селами Рибці та Пушкарівка, витягся далеко в довжину табір шведської кавалерії. Крім трьох кавалерійських і двох драгунських полків, що стояли в інших місцях, тут перебувала вся шведська кавалерія, розташована в довгому ряду систематично згрупованих окремих квадратів упритул до більшої, природної системи лісистих ярів. Табір розпланував фельдмаршал Реншельд власною високою особою.

На південь від Пушкарівки розташувалася більша частина шведського військового обозу під охороною двох драгунських полків. Там стояли тисячі й тисячі підвід і бричок, трохи захищених глибоким ярмом, який вважали «*inaccessible*»<sup>16</sup>. Позад обозу терен розтинала глибока ущелина. (Мабуть, місце під обоз було вибране так, щоб воно на випадок відступу могло стати опорним пунктом цілої армії: тут, завдяки широкому розгалуженню ярів, можна було б зупинити наступ росіян, а обоз тим часом перевести далі на південь дорогою на Кобеляки і аж до Дніпра.) Те, що шведське військо, навіть у такому становищі, коли воно було скупчене навколо Полтави, так розкидало свої табори, зроблено свідомо. Шведська армія намагалася не тримати всіх своїх сил в одному місці, бо це скоро призвело б до збільшення смертності. Адже серед

---

<sup>16</sup> Непроступним (англ.)

смороду і бруду велетенських таборів квітли хвороби. Таке розпорошення військових частин по різних таборах було найлегшим способом стримувати їх.

Дійові сили шведської армії тієї червневої неділі нараховували близько 24 300 чоловік. Це було ядро армії. Крім того, в ній перебувала велика кількість таких, що не брали участі в боях і що їхнє щастя й нещастя цілком залежало від примхливих змін воєнного успіху. Насамперед це було приблизно 2 250 пораних, хворих і калік, потім приблизно 300 артилеристів, що не брали участі в атаках, і ще 1 100 інтендантів і канцеляристів. Необхідною групою, про яку часто забувають, хоч без неї ніколи не могла б діяти армія, були численні конюхи, їхні помічники, візники, робітники та челядники в обозі, що часто виконували найгіршу працю: їх нараховувалося приблизно 4 000 чоловік. У війську була ще одна група, про яку часто забувають, – жінки й діти. Особливо серед офіцерів було заведено брати із собою в похід цілу родину – дружину, дітей, багато служників, а часом і вмеблювання. Навіть простих солдатів могли супроводжувати їхні родини. Оздобою цього мандрівного наметового міста того ранку були приблизно 17 000 дружин, служниць і дітей. Серед жінок були, наприклад, дві куховарки, Марія Бок і Марія Югансдотер, які дбали, щоб на столі в короля була їжа; серед іншого вони повинні були допомагати розбирати дичину, яку двірський мисливець Кристофер Бенгт притягав до королівського столу. Були й такі жінки, як двадцятидворічна дружина сурмача Марія Кристіна Спаре з Померанії або Гертруда Лін-сен, одружена з одним лейтенантом із драгунського полку Дюкера. Ще однією такою жінкою була Бригіта Шерценфельдт, що народилася 1 червня 1684 року в королівському маєтку Бекаскуг неподалік Кристіанстада в Сконе. Її батько, лейтенант кавалерії, і мати померли, коли вона була ще дитиною, і Бригіту після цього виховували родичі. В її вихованні не було чогось особливого. Вона отримала релігійну освіту, і, певна річ, її навчено звичайної жіночої праці, або, як написано в її життєписі, «таких ремесел і мистецтв, які личили її становищу і статі». Усього п'ятнадцятирічною, 1699 року, вона за згодою родичів одружилася з візником при лейб-гвардії Матсом Берновом. У них народився син. Але десь тоді ж таки Матса покликано до війська й послано до Польщі. Бригіта поїхала за ним і замешкала в Ризі. Потім її спіткало горе за горем: помер хлопчик, і, крім того, невдовзі надійшла звістка, що Матс поліг під Торунем. Це було 1702 року. Оскільки всі її родичі у Швеції на той час уже помирали, Бригіта вирішила залишитися в Ризі. За кілька років вона знову вийшла заміж, також за військового, фельдфебеля Юнаса Ліндстрема. Ліндстрем служив у Курляндському корпусі Левенгаупта і був одним із тих, кого послано на схід. Бригіта не знала, що їй робити. Погані дороги додому до Швеції і любов до чоловіка спонукали її їхати з ним на війну, незважаючи на труднощі та небезпеки. Тепер, у свої двадцять п'ять років, вона разом зі своїм Юнасом опинилася в дивному чужому краю біля обгородженого частоколом міста під назвою Полтава.



Часто шведські жінки супроводжували своїх чоловіків у військових походах

Оскільки таких, хто взяв із собою на війну дружину, було все-таки мало і неодружених жінок також було не багато, можна вважати, що в армії відчувався великий сексуальний голод. Цілком зрозуміло, що в джерелах важко знайти щось із цього питання. Можемо спокійно припустити, що у війську були повії, хоч їх швидше за все не вистачало. Декотрі чоловіки зверталися один до одного, хоч за гомосексуалізм загрожувала страта. Те, що до такого «содомського гріха» вдавалася принаймні частина офіцерського складу, ми знаємо. Траплялося і скотолозтво, хоч за нього також належала страта. У цьому останньому випадку винного чекало таке безглуздя, як потрійна страта. (Про одну таку страту солдата, яка сталася під час походу, розповідали, що його «спершу повісили, тоді поклали в багаття і ще мали відрубати йому голову, та кат не мав чого рубати».)

Те, що командири, а часом і солдати могли брати в похід родину, – цікавий факт, який дещо каже про умови життя вояків. Він також дозволяє нам припустити, що точка зору цих людей на війну дуже відрізнялася від теперішньої. Навіть якщо війна з багатьох поглядів була для них таким самим лихом і прокляттям, як для нас, усе ж є певна різниця. Для більшості офіцерів, а також для частини солдатів вона, як уже згадувано, була годівницею і полем для кар'єри. Для багатьох війна не була суцільним, безумовним лихом, що пожирає все і всіх, у ній можна до певної міри лишатися збоку й самому вирішувати, наскільки ти в неї встрянеш. Обов'язки служби були тоді менші, ніж тепер, і для тих, хто дивився на війну як на годівницю, вона була, звичайно, майже нормальним станом, у сумних рамцях якого знаходилося місце і для родинного життя. Що такий відсторонений погляд на війну мали й прості люди, свідчить те, що битва інколи могла бути для них справжнім видовищем. Бувало, що цілі валки цивільного населення вибирались подивитися на якусь битву, наче йшлося про велетенську театральну виставу. (Зрештою, таке існувало ще і в XIX столітті.)

Унизу, в прибережній долині Ворскли, з того боку, де було місто, тяглася низка шведських польових оборонних споруд, серед них – три редути, пов'язані між собою довгими ходами

сполучення та валами. Ці споруди з'явилися в середині травня як безпосередній відгук на спробу росіян саме в цьому місці перейти Ворсклу. Обидва супротивники зібрали свої сили навколо цього гарячого місця й почали завзято копати шанці та відповідно зміцнювати свої позиції. Потім стався обмін потужними ударами. Якийсь час здавалося, що боротьба набуває форми справжньої позиційної війни, учасники її кожен зі свого боку річки копали в чорноземі один за одним шанці. Це було спортивне змагання з боротьби, яке росіяни десь через місяць програли: вони відмовилися від спроби звільнити обложене місто в такий спосіб і натомість перейшли річку далі на північ. (Шведські загони, яких послали на другий берег до щойно залишених російських укріплень, зруйнували їх і забрали із собою як здобич усього потроху: залізні й дерев'яні лопати, барила з горілкою і кількох «болотяних дідьків», що забагато хильнули, позасинали, і потім про них у загальному шарварку забули.)

Від північного й західного країв Яківчанського лісу, до яких причепилися двоє чи троє сіл і кілька розкиданих невеличких хат, відхиляла своє незворушне обличчя рівнина. Суха піщана земля стелилася в долину легкими, спокійними хвилями. Подекуди на ній траплялися невисокі пагорби, кряж або улоговини. Шведським солдатам, народженим у суцільних лісових хащах, ці степи, що розляглися до самого обрію, мабуть, здавалися дивом. Один із них, Андерс Пільстрем, хорунжий Далекарлійського полку, писав у своєму щоденнику про новий для них краєвид, який вони побачили тут, в Україні, і, між іншим, зазначив, як легко заблукати на «неоглядних пласких полях» цієї країни. Але тут, поблизу річки, місцевість не була рівна, мов підлога в бенкетній залі. Від найвищого місця біля самих берегових круч, що спадали до води поблизу села Патлаївки, вона поступово знижувалася на захід і на південь. Кряжі й улоговини тут закінчувалися й переходили у спокійні обриси рівнини. На ній далеко не з кожного місця відкривався широкий овид, що варто запам'ятати, бо це найближчими днями матиме важливе значення. А ще на цій рівнині в певних місцях можна було сховатися в балках; навіть найнепоказніші кряжі могли заступити овид і неабияк обмежити поле зору для розвідника. Через це часто доводилося діяти наосліп і наражатися на прикрі несподіванки.

Відразу на північ від Яківчанського лісу, безпосередньо прилягаючи до крутого берега річки і до щойно названого найвищого місця на рівнині, розташувався російський табір. Він був ґрунтовно укріплений і дуже великий: неправильний чотирикутник із дещо заокругленими боками, в якому вміщалась основна частина піхоти та артилерії, понад 30 000 чоловік. (До цієї цифри треба ще додати невідому кількість обозного люду, цивільних та інших, як завжди у таких таборах.) На площі, не більшій за один кілометр, де були й руїни порожнього села, скупчилася велетенська маса людей серед тісняви наметів, обозних возів, гармат, харчів, господарських речей, амуніції та всього іншого. Табір обладнано протягом п'ятниці, укріплення викопано вночі проти суботи. І спереду, і з боків були насипані вали, а перед ними викопані рови. Особливого типу укріплення, що оточували табір, звалися люнетами. Це були споруди, відкриті ззаду, але з великими трикутними відрогами, спрямованими назовні, немов гострі зуби хижого звіра. Отже, загальна лінія тих укріплень – її називали куртиною – була не суцільна, а уривалася через рівні проміжки, що давало можливість військові відносно швидко виходити з табору. (Ці проміжки – маленькі земляні поріжки – вели всередину табору і були одним з його вразливих місць.) Великі вали табору підсилювали також гармати. Перед самими валами були влаштовані перепони для тих, що нападали, у формі шпалер із кущів та рогаток, що стирчали на всі боки.

Табір був укріплений тільки з трьох боків. З четвертого боку, східного, були кручі майже шістдесят метрів заввишки, що спадали до річки. Звідси росіяни не боялися нападу, тому тут не було жодних укріплень. Із цього боку йшла звивиста дорога вниз, до лісистій річкової долини, далі через річку до кількох менших укріплень біля східного берега. З цілком обґрунтованої поваги до свого ворога росіяни забезпечили тил і лівий бік – той, що був найближче до міста, – облаштувавши табір у розтині між стрімкими прибережними кручами та Яківчансь-

ким лісом. Розташування табору було водночас і безпечним, і вкрай ризикованим. Якби довелося відступати, то в них із цієї пастки було б тільки два шляхи, і обидва ненадійні. Їм треба було б іти назад тим самим шляхом, яким вони прийшли, – на північ уздовж річки, або відступати просто через Ворсклу. Переправа цілої армії через річку однією поганою дорогою вимагала б дуже багато часу, якого насправді не було б у скрутному становищі. Під час відступу на північ увесь час існувала б небезпека, що шведські загони відкинуть їх у річкову долину. До того ж, якби шведи зайняли позиції на північ від табору, то цей шлях відступу був би взагалі відрізаний. Російський табір безперечно був сильний щодо оборони, та щоб досягти цієї сили, вони самі загнали себе в таке становище, яке, часом би їх спіткала невдача, могло виявитися катастрофічним. От тільки хтозна, чи шведи мали б нагоду скористатися з цього.

Сухе поле, майже степ, зверху з шаром м'якого лесового ґрунту, що оточувало табір з півночі та заходу, також було відносно пласке, але трохи спадало вниз. Приблизно за кілометр на захід від табору хвилястий терен утворював велику западину. Неподалік від неї був ще один чималий ліс, Будищанський. Він простягав свої відроги на північ і великою дугою повертав на північний захід, а там ішов уздовж Івончинського струмка, що повільно плив невеликою улоговиною. Дно улоговини утворював мулкий мочар, і ще там було кілька озерець; водяне плесо оторочували дубові та ясеневі гаї. Уздовж струмка купчилися також невеликі глиняні хати під солом'яними стріхами, оточені тинами, і по всіх берегах росли вишні. Від частини хат залишилися тепер тільки стіни й закурені димарі. Незважаючи на руїни, це була справді ідилічна місцина, але невдовзі вона мала стати ареною великих страждань і трагічних подій.

Між двома великими лісами, Будищанським і Яківчанським, була прогалина від 1 200 до 1 500 метрів завширшки, не цілком гола, а поросла кущами й навіть купками дерев. Уздовж неї тяглася невисока смуга пагорбів. Цей коридор між двома лісами мав велике значення. Він був єдиним шляхом, яким шведські війська могли пройти, щоб напасти на російський табір. (Ушикування військ були майстерним утворенням, що мало вразливі місця і, щоб діяти якнайкраще, потребувало такого рівного поля, як підлога в танцювальній залі; ліс для них був цілком непридатний. Про те, щоб маневрувати на лісистому нерівному терені великими військовими силами, годі було й думати.)

Російське командування добре розуміло значення цього коридору, тому вже в п'ятницю віддало наказ блокувати його польовими укріпленнями. Спершу облаштовано пряму лінію із шести редутів упоперек прогалини між двома лісами. Протягом п'ятниці вони були готові, і в них розмістили піхоту та артилерію під командуванням бригадира на прізвище Айгустов. Другого дня цар Петро оглянув шведський табір і дійшов висновку, що оборону в коридорі можна ще дужче зміцнити, а тому наказав спорудити додаткові укріплення. Малося збудувати чотири нових редутів, але не паралельно до попередніх, а під прямим кутом до них у напрямку шведського табору. Тепер ціла система укріплень набувала форми літери Т.





Монумент на місці російського редуту

Це був простий, але геніальний хід. Під час нападу шведів на систему редутів спрямована під прямим кутом лінія розділила б їх навпіл, немов хвилеріз. Крім того, ця лінія могла б спрямувати дуже небезпечний фланговий вогонь на шведські загони, які лавою, – а це тоді був єдиний бойовий порядок, – наступали б на задню лінію редутів. (Те, що фланговий артилерійський вогонь, спрямований на загін, вишикуваний у лаву, завдавав величезних втрат, стане зрозумілим, коли зважити, що гарматне ядро, вистрілене проти лави, могло знищити лише чотирьох чоловік. Коли ж воно влучало збоку саме в лаву, то чисто теоретично могло скосити десь із 150 чоловік. Отже, фланговий артилерійський вогонь по зімкнутій лаві міг призвести в ній до страхотливого ефекту падіння один на одного кеглів, чого не могло б статися, коли б у неї стріляли спереду.) Якби шведи пробилися через систему редутів і пішли далі просто вперед, їх, крім того, накрив би згубний фланговий вогонь із гармат, якими були нашіпговані вали. Коли б шведи замість цього обрали пряму атаку на табір із західного боку, їх обстріляли б із бокових укріплень. До того ж, завдяки системі редутів росіяни добре бачили всю місцевість перед полем бою, що забезпечувало їм цілковитий захист від якоїсь несподіваної атаки, які так полюбляв Карл XII. У кожному разі російське командування, видно, вважало, що атака через цю систему призведе шведів до великих втрат, а це ще збільшить шанси росіян на перемогу.



Олександр Меншиков

Тієї неділі вісім із десяти редутів були добудовані, укомплектовані й готові до бою. На двох, найдалі висунутих уперед у поздовжній лінії, ще працювали. Редути трохи відрізнялися один від одного за формою та величиною, більшість із них були квадратні (навіть кілька трикутних), і довжина кожного боку сягала близько 50 метрів. Це були споруди з високих валів, із брустверами для залоги, оточені з усіх боків ровами. Відстань від дна рову до верхівки бруствера мала близько п'яти метрів. Залога кожного редуту сягала чотириста-п'ятсот чоловік, і можливість оборонятися в них була велика. Кожен редут, крім піхоти, захищала ще й артилерія; як правило, в кожному готовому редуті було по дві 3-фунтові гармати. Стояли там і кілька важких гармат. Росіяни могли б послати однаковий шквал вогню і з мушкетів, і з гармат, і з кожного боку редуту.

Ті, що стріляли, і ті, що ладували їм зброю, стояли б за надійним захистком брустверів та валів, які важко було б штурмувати. Крім того, щоб перепинити можливий штурм, укріплення були оточені рогатками.

Редути стояли так, що їхні залоги могли бачити одна одну; у проміжках між ними, 150-170 метрів завширшки, кілька таких укріплень спільно могли розпочати нищівний перехресний вогонь. Що далі шведи намагалися б посуватися в глиб редутів, то густіший і влучніший ставав би перехресний вогонь, спрямований на них. Редути захищала велика військова сила: Білгородський, Нечаєвський і Неклюдовський піхотні полки, загалом близько 4 000 чоло-

вік, що їх підтримували від чотирнадцяти до шістнадцяти 3-фунтових і кілька важких гармат. До цього треба додати ще головну частину російської кінноти, 17 драгунських полків: разом 10 000 шабель під командою генерала Меншикова. Вони чекали не на видноті відразу за задньою лінією редутів і також мали на підмогу тринадцять 2-фунтових гармат. Таким міцним корком росіяни заткнули шведам єдиний шлях для наступу.

Російські будівельники працювали, не покладаючи рук, щоб закінчити два останні редути, а солдати із сусідніх, виглядаючи з-за брустверів, у нетерплячому чеканні спостерігали їхню працю. Літній вітер підхоплював стукіт сокир, якими орудували будівельники, і через розпашіле від спеки поле доносив на південь, де його чули шведські вартові, які також чекали, що буде далі.

## 7. Шведське командування влаштовує військову нараду

Дедалі більша активність росіян протягом недільного ранку занепокоїла шведське командування. Багато генералів особисто подалися до передніх сторож поглянути, що діється в росіян. Король, як уже згадувалося, звелів віднести його до однієї з тих сторож, яку росіяни недавно атакували і яку він наказав був зняти. Генерал Левенгаупт також подався до сторож. Він був із багатьох поглядів незвичайною людиною. Дуже здібний вояк, обізнаний не тільки у своїй справі, впевнений у собі, щирий християнин, розумний, на диво освічений як на військового (раніше його прозивали «полковником-латиністом»), чим він пишався. Генералові була притаманна велика особиста мужність: під час бою він завжди тримався спокійно й незворушно і завжди не вагаючись кидався туди, де найгустіше роїлися кулі. А проте це була складна особистість. Він мав похмурий погляд на життя і виразну схильність до песимізму. У спілкуванні з іншими він не був гнучкий, і через це легко доходило до сварки. Щодо інтриг, спрямованих проти нього, – дійсних чи тільки підозрюваних, – він мав надчутливий нюх, і це часто надавало його способів думання ледь параноїдального відтінку. Коли до цього доходило, він чи не в кожному кутку бачив наклепників. Обличчя в нього виявляло таку саму суперечливість, як і вдача: його риси свідчили водночас про слабкість і про силу, очі були великі, наче трохи налякані, з важкими повіками, що гармоніювали з довгим породистим носом і невеликим, але рішучим ротом. Народився він п'ятдесят років тому, в розпал запеклої війни, у шведському військовому таборі в Зеландії під Копенгагеном; його батько, вояк і великий землевласник, а також мати, сестра у других Карла X, із чванькуватим прізвищем цу Гогенлое-Нойштайн унд Гляйхен, рано помиралі, залишивши його сиротою. Після цього до його виховання доклав рук дехто з верхівки шведського дворянства, зокрема Магнус Габріель Делагарді та Карл Густаф Врангель, господар замку Скуклостера. Левенгаупт навчався в університетах Лунда, Упсали й Ростока, у цьому останньому захистив дисертацію.



Адам Левенгаупт

Його метою із самого початку була дипломатична кар'єра. Та коли він повернувся на батьківщину після навчання в Німеччині, надія на посаду службовця виявилася такою малою, що йому довелося задуматись над своєю подальшою долею. Як уже мовилося, перед молодими дворянами загалом було два шляхи, і якщо шлях пера для Левенгаупта виявився закритим, залишався тільки шлях меча. Проте нові засади, що діяли в армії Карла XI, де офіцери переважно повинні були починати службу від найнижчих звань і поступово дослужуватися до вищих, анітрохи не влаштовувала самовпевненого юнака. Як було узвичаєно, він натомість пішов служити у військо за кордоном. Спершу він воював проти турків в Угорщині, а потім майже десять років маршував під нідерландськими прапорами у Фландрії. Коли 1700 року вибухнула війна, він став командиром одного з новостворених полків. Під час запеклих боїв у Прибалтиці Левенгаупт скоро виявив свій хист. Він був єдиним із шведських командирів, якому щастило раз по раз перемагати дедалі численніше й досвідченніше російське військо. 1705 року Левенгаупта призначено губернатором Риги й віддано під його команду шведські війська в Ліфляндії, Курляндії та Земгалії<sup>17</sup>. То була дуже швидка кар'єра, безперечно, основана на його великому вмінні та знанні.

---

<sup>17</sup> Земгалія – південно-східна частина сучасної Латвії.

Він цілком відповідав тодішнім патріархальним уявленням про командира, що має бути як батьком рідним своєму війську, і справді часто виявляв турботу про своїх солдатів та офіцерів, а його підлеглі також ставилися до нього добре; генерал любив поговорити про те, як він уболіває за своїх бідолашних вояків. На війні він був обережний – риса, що за тих обставин часто була чесною, але не завжди. Ця обережність інколи могла обернутися в щось дужче схоже на бездіяльність.

Генерал Левенгаупт закінчив свій короткий огляд, повернувся до табору, до свого намету, й ліг спати. Його мучила бігунка, і він не мав апетиту.

Опівдні король скликав військову раду. Були запрошені фельдмаршал Реншельд, королівський радник граф Піпер і командир Далекар-лійського полку, полковник фон Сігрот. Становище шведської армії робилося непевним. Практично ті, що облягли Полтаву, самі опинилися в облозі.

Останнім часом натиск росіян чимраз дужчав. Відрізані від навколишнього світу шведи дуже потерпали від нестачі майже всього, починаючи від харчів і кінчаючи бойовими запасами. З останніми було скрутно. Тобто було досить набоїв до гармат, а от запас до мортир і гаубиць був недостатній. Та найбільше бракувало куль і пороху для ручної вогнепальної зброї, а до всього ще й частина дрібного пороху для мушкетів була зіпсована й малопридатна. Становище було таке безнадійне, що видано заборону говорити про нестачу пороху. У марних спробах поповнити запас набоїв, що весь час зменшувалися, багато офіцерів віддавали на перетоплювання свої олов'яні сервізи, а також виливали кулі із заліза.

Шведи бігали вниз під містом і збирали ядра, вистрілені з російських гармат. Ненастанні дрібні сутички з ворогом могли призвести до того, що невеликий запас, який іще був, поволі, але невблаганно вичерпається, і тоді військо дуже ослабне чи навіть стане цілком безборонне перед добре годованою і добре озброєною російською армією. Щодо інших необхідних речей, то місцевість навколо Полтави дедалі більше спустошували й висмоктували. Підвозити харчі було дуже важко, бо в околицях вічно роїлися російські загони. Їжі ставало дедалі менше. Крім того, через страшну спеку ті запаси, що були ще, швидко псувалися, чому сприяла й нестача солі; замість неї вживали зіпсований порох. Ціни на те, що ще можна було купити, дуже підскочили: за кухню горілки треба було заплатити 8 далерів, за маленький шматок м'яса – 4 далери. Голод почав показувати в армії своє сіре обличчя, а останні два дні декотрі з'єднання не мали навіть хліба. До всього, важко стало діставати чисту воду. Справи з обмундируванням теж були кепські. (Коли ми думаємо про шведських вояків під Полтавою, то повинні викликати в уяві образ не бадьорих сміливців у ошатних, добротних синіх мундирах, а лави виснажених горопах у зношеному, пошарпаному вбранні.) Не тільки люди страждали від того, що їм усього бракувало. Важко було також добувати фураж для сили-силенної армійських коней, тепер їх годували переважно листям. Була загроза, що через брак фуражу та води вони почнуть масово гинути, а без коней армія не могла б обходитися. Проблеми з постачанням ще дужче загострилися тепер, коли всі війська були стягнені до купи на невеличкий клаптик землі. Що більше людей і тварин скупчувалося на тому обширі, то менше ставало ресурсів. Те велетенське стовпище люду й худоби, яке зібрали тут, гадаючи, що скоро відбудеться вирішальна битва, у такому катастрофічному становищі з постачанням могло протриматися тільки дуже короткий час.

Ще більшою загрозою, ніж погане забезпечення, було те, що в армії почав падати бойовий дух.

До тієї неділі військо мало за собою дев'ять років виснажливих походів. Ще коли воно залишало Саксонію восени 1707 року, солдатів почало опановувати почуття зневіри і безнадії. Відтоді сплило чимало часу, армія заглиблювалася все далі на схід, наздоганяючи ворога, що ніяк не давався в руки, її підточували хвороби, голод, уперта партизанська війна, погана погода й сумнів. Вирішальна битва, що мала принести мир, такий бажаний для багатьох із

них, ніяк не наставала; солдати проклинали ворога, що все тікав від них. Листи додому свідчили про нескінченну низку невдач і сумнів, який дедалі наростав серед солдатів. Гвардійський полковник Карл Магнус Посе на початку квітня 1708 року писав додому своєму братові: «Усі бажають, щоб Господь віддав зрадливого ворога в наші руки, після чого, як ми сподіваємося, настане благословенний мир; нехай почує нас Господь задля смерті Христової і його мук, бо ми вже починаємо ненавидіти ці щоденні труднощі, які не меншають, а більшають». Страхітлива зима ще дужче знесилила армію, яка все далі відривалася від батьківщини; нові й нові злигодні разом із чимраз меншими шансами на перемогу призвели до того, що вже на початку весни бойовий дух шведів вочевидь пішов на спад.

Як уже згадувано раніше, бойовий дух упав і в союзників шведів – запорожців. Серед них уже визрівав бунт. Шведи змушували Мазепу їздити верхи перед лавами зневірених козаків і звертатися до них із теплим, підбадьорливим словом.

Однією з причин падіння бойового духу в армії – але так само і його ознакою – можна вважати погані знаки та віщування, про які багато мовилося протягом останнього півріччя. Коли військо наприкінці 1708 року розташувалося на кілька тижнів в околицях Ромен, про це відразу пішло багато чуток. Почали перешіптуватися, нібито королеві пророкували, що він буде доти непереможним, доки не здобуде Рим. Оскільки між назвами Рим і Ромни була певна подібність, дехто вважав, що тепер має здійснитися пророцтво і король скоро зазнає поразки. Гомоніли і про інші зловісні ознаки. (Так само, як раніше із вдячністю помічали суцільні добрі ознаки для шведів перед битвами, наприклад, біля Клішова 1702 року чи біля Фрауштадта 1706 року.) Ми не сумніваємося, що віра у віщування була глибоко укорінена в армії. Така дуже шанована особа, як, наприклад, священник драбантів Єран Нурдберг – той, що потім став історіографом короля, – запевняв, що йому було послано справжнє знамення стосовно битви під Мальтіце за рік до того, як вона відбулася. Він побачив ту битву уві сні й наперед визначив і її дату, і її перебіг. Такі знаки на небі, як несправжні сонця, сонячні затемнення та комети, теж, як правило, спостерігали з тремтінням. Саме комети ще й у 80-х роках XVII століття мали майже незаплямлену славу віщувань і ознак наближення Судного дня. Проте їхня слава як віщувань почала блякнути, віру в комети помалу перемагали вчені та їхня нова механічна модель Всесвіту. Тоді у Швеції взагалі процвітала забобонність, у тій Швеції, де вогнища на відьом ледь почали пригасати, але й далі жило багато уявлень із чарівного світу давніх часів. Забобонність була поширена в усіх станах суспільства, сам король був дуже схильний вірити в надприродне. Карл боявся темряви і залюбки спав у товаристві своїх вояків, поклавши голову на коліна котромусь солдатів. Проте в армії намагалися стримувати найгірші вияви забобонності, чарувати та «замовляти» зброю було суворо заборонено.

Оцінювати волю до боротьби армії завжди важко, але в цьому випадку легко собі уявити, як гніт постійних невдач, великі втрати і відчуття дедалі більшого безсилля разом із поступовою втратою віри в майбутнє підточували бойовий дух і солдатів, і командирів. До цього слід додати розпачливе становище з харчами і все відчутніше фізичне виснаження через постійні дрібні сутички. Армія просто-таки знемагала. (Нарікали всі, і командування зробило спробу підняти підупалий дух з допомогою чуток: наприклад, між солдатами поширювали поголоску, що вже наближається велике підкріплення.) Побільшало дезертирів. Дійшло до того, що командир Далекарлійського полку Сігрот, який брав участь у нараді, сказав королеві, що він уже не може покладатися на своїх солдатів.

Таким самим тяжким було стратегічне становище армії. Бідолашне військо опинилося в мішку, замкнене в просторі не ширшому як п'ять миль між Дніпром, Пслом і Ворсклою. Після того як більша частина російської армії перейшла Ворсклу й розташувалася укріпленням табором, почався тиждень удаваного маневрування. Шведське командування даремно намагалося звабити росіян до відкритого бою; воно будь-що хотіло уникнути необхідності атакувати ворога, що стояв за міцними укріпленнями. 22 червня вся шведська армія вишикувалася, чека-



ючи атаки росіян, але так і не дочекалася. Шведське командування поширювало також фальшиві рапорти про наближення допомоги і про своє тимчасове знесилення, які через перекинчиків мали б попасти цареві до рук і спокусити супротивника вийти зі своїх укріплень та з-поза валів і стати до відвертого бою. Але ті хитрощі та зваблювання не давали бажаного наслідку. Росіяни вперто відмовлялися починати бій на шведських умовах. Їхня зустрічна стратегія була підступна й добре продумана: замість приймати виклик до відкритого бою вони постійно збільшували натиск на пошарпану шведську армію. Безнастанно покусуючи її, вони намагалися виснажити шведів і не дати їм забезпечити себе харчами. Росіянам у цьому щастило. Натиск на шведів іще збільшився, коли російська армія наблизилася до Полтави, знову ж таки під захист міцних польових укріплень.

Як було насправді з допомогою, чи існувала якась можливість отримати її? Шведське командування докладало великих зусиль, щоб здобути собі поповнення. Сподівалися, що на схід вирушить із Польщі корпус Красова та військо польського короля. Шведський міністр у Польщі Вахслагер отримав наказ пришвидшити відправлення тих сил на російські терени. Губернаторові Вісмара Рідер'єльмові звелено вирушити до Польщі зі своїми чотирма полками, з'єднатися з гарнізонами, що стояли в Познані та Ельбінзі, а потім простувати на Волинь і там чекати подальших наказів. Якби, крім того, пощастило втягти у війну Туреччину та її васальну державу Крим, то це дуже зміцнило б шведську армію. Наприкінці березня послано листа кримському ханові, а також через Бендери султанові до Константинополя. Шведи ще очікували, сподіваючись на цю допомогу; командування покладало на неї великі надії, державний секретар Гермелін, між іншим, сказав: «Ми стоїмо якраз на тому шляху, яким татари звичайно ходять на Москву. Може, й тепер вони приєднаються до нас».

П'ять днів тому ці надії розвіялися з вітром. 22 червня, того дня, коли армія стояла, вишикувана до бою, полковник Сандул Кольца повернувся зі своєї дипломатичної подорожі в Бендери. Йому товаришив також секретар Отто Вільгельм Клінковстрем, що їхав від командира шведської армії в Польщі Красова. Були й посланці, що повернулися від татарського хана. Повідомлення, які привіз із собою той гурт людей, гірко розчарували шведське командування.

Виявилося, що корпус Красова і військо польського короля застрягли на заході Польщі за річкою Сяном біля Ярослава. Між шведською армією і тими силами стояв коло Львова корпус російського генерала Гольца (той корпус, крім того, взаємодіяв із польсько-литовським військом гетьмана Сенявського). До того ж, шлях між Львовом і Полтавою (той, яким мав іти Красов) на переході через Дніпро осідлало велике українське укріплене місто Київ, що тоді належало Росії. Відстань між Ярославом і Полтавою була понад сто миль. Одне слово, пропала вся надія на допомогу від Красова та польського короля Станіслава.

Годі було також сподіватися допомоги від турків і татар. Певне ж, новий татарський хан Девлет-Гірей дуже хотів втрутитися в гру і робив великі приготування до війни, але для відвертого походу проти росіян він повинен був мати згоду Константинополя. Проте султан з остороги перед готовим до нападу російським флотом і під впливом красномовства підкуплених радників волів дотримуватися миру. Тому турецький уряд угамував войовничого хана й не дав йому дозволу вирушити в похід; турки хотіли почекати й побачити, що буде далі. Відомості, які принесли посланці, свідчили, що на допомогу звідти найближчим часом годі розраховувати.



Бій на мості

До Рідер'єльма та його війська у Вісмарі наказ виступати на схід дійшов аж у середині березня. Від Вісмара до Полтави було близько півтори сотні миль. Отже, й звідти розраховувати на допомогу не доводилося.

Усвідомлення того, що допомоги не буде нізвідки, мало вирішальний вплив на постанову шведського командування. Далі очікувати не було глузду. У своїх розрахунках доводилося покладатись тільки на власні сили. Сидіти й нічого не робити було неможливо через брак харчів. До того ж, погане забезпечення загрожувало стати ще гіршим. Козаки в Україні були православні, тож мали щонайменше чотири рази на рік дотримуватися довгого посту. Саме тепер був другий такий піст, що трохи полегшував забезпечення армії: населення і союзне військо стримувалося в їжі, тому для шведів її залишалося більше. Але завтра, в понеділок 28 червня, піст закінчувався<sup>18</sup>. Хоч загалом різниця була зовсім невелика, а все ж таки це означало маленький крок до цілковитого краху забезпечення армії. Було просто неможливо залишатися тут довше. Сам Реншельд висловив думку, що стояти під Полтавою можна ще хіба кілька днів. Становище було загрозливе. Треба було щось робити.

Про наступ за всіма приписами годі було й думати. Іти на Москву було неможливо, насамперед через нестачу набоїв. І артилерія, і піхота мали куль і порошу на *один* великий бій, після якого, можна сказати, все скінчиться. (Після бою в цілій армії залишиться близько 40 000 набоїв для ручної зброї – 804 кілограми поділити на 20 грамів, потрібних на один набій, – це означає, що кожен солдат отримає по 3-4 набой, дуже мало, бо за нормального розподілу на одного припадало десь 40 набоїв.) Єдиною реальною можливістю було йти назад: відступати до Польщі. Але це важко було здійснити, оскільки головна російська армія стояла дуже близько. Мавши за собою нерозгромлену ворожу силу, шведи не змогли б переправитися через Дніпро біля Києва, а були б змушені шукати переправи далеко південніше; це, у свою чергу, означало,

---

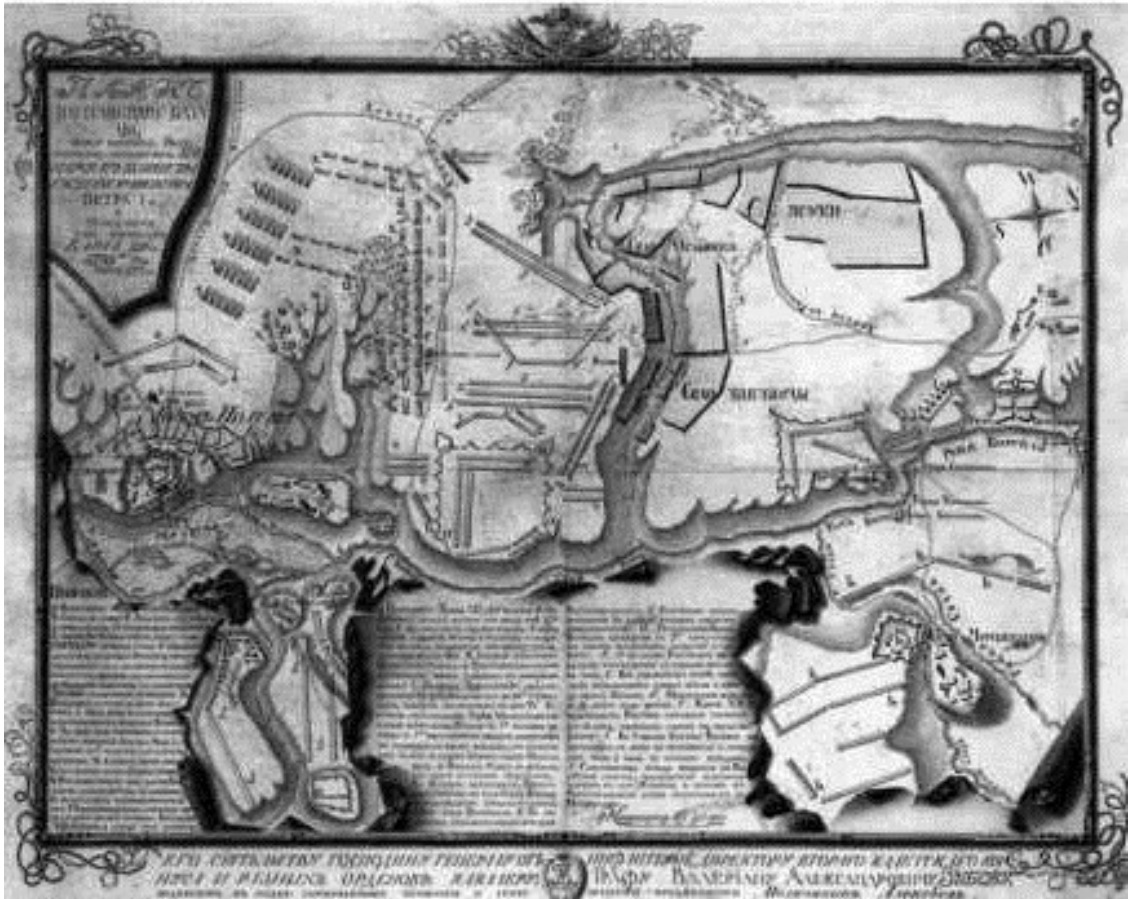
<sup>18</sup> У тексті подані дати за старим стилем. Піст перед святом Петра і Павла за новим стилем кінчається 11 липня.

що військові довелося б іти через великі порожні простори. Такий шлях безлюдним краєм за нестачі харчів швидше за все призвів би до того, що армія вимерла б з голоду, а дехто вважав, що її могли б вибити вщент. (Понад сто років пізніше Наполеон спробував здійснити такий масовий відступ, коли росіяни насідали йому на п'яти, і той захід, як відомо, скінчився катастрофою.) Єдиним способом урятувати армію в цій безвиході і вдало відступити до Польщі було завдати росіянам поразки. Тоді шведи відірвалися б від ворога, і той не зміг би насідати на них.

Можливо, – хоч це тільки припущення, – на короля впливав якийсь дуже незрозумілий, нелогічний чинник, коли він зважував різні альтернативи. Монарх, що мав усього двадцять сім років, напевне відчував нестерпний тягар безнадійного становища; може, він уже чув помах крил недалекої поразки і хотів уникнути такої страшної відповідальності. Але для нього, людини обов'язку в крайньому її вияві, був тільки один спосіб утечі від неї – смерть. В армії багато мовилося про те, що в бою король свідомо шукав смерті. Він з'являвся в найнебезпечніших місцях і постійно підставляв себе російським кулям. Офіцери й солдати перешіптувалися, що король хоче, аби його застрілили. Були й натяки на те, що король у тяжкі хвилини поширював своє бажання померти також на все військо. Коли, як уже згадувано, один із офіцерів високого рангу зауважив, що на армію вже не можна покладатися, мимовільна реакція короля була дуже дивна. А саме: Карл сказав, що в такому разі він бажає, аби ні він сам, ні хтось інший з армії не повернувся живий із цього походу. Може, саме такі почуття спонукали короля врешті відкинути всяку обережність і поставити все на одну карту. Може, самодержавному монархові ввижався його особистий Рагнарек<sup>19</sup>: уся армія мала бути залучена до його власної загибелі. Реакцію короля можна порівняти з реакцією його батька, Карла XI, під час, м'яко кажучи, тривожного початку Сконської війни в сімдесятих роках XVII століття. Тоді Карл XI нібито промурмотів: «Хоч би й не повернутися звідти, нічого, крім смерті, не жадаю».

---

<sup>19</sup> У скандинавській міфології: загибель богів і цілого світу.



План Полтавської битви

Постанова прийнята була однозначна: атакувати росіян, а там що буде, те й буде.

Та якщо саме через погані новини, отримані 22 червня, ухвалено атакувати росіян, чому ж тоді з виконанням тієї ухвали зволікали аж до 27 червня? По-перше, шведське командування все ще намагалося розпочати бій на власних умовах. По-друге, виконання ухвали відкладено тому, що король усі ті дні лежав у великій гарячці через запалення рани, якийсь час узагалі здавалося, що він помирає. Реншельд, на якого, поки хворів король, покладено командування армією, не хотів брати на себе відповідальність за таку важливу дію, поки Карл лежав без пам'яті. Вирішувати мав лише король, і саме цієї неділі він на диво отямився від свого гарячкового марення. Можливо також, що на ухвалу вплинув і третій чинник. Шведи бачили, що росіяни й далі споруджують укріплення. Вночі проти неділі був висланий принаймні один розвідувальний загін, та й без того видно було, що росіяни далі працюють над укріпленнями. У рапортах повідомлялося, що росіяни споруджують нові редуты. Подальше зволікання тільки означало б, що російські позиції буде ще важче захопити. Навіть час працював на царя Петра.

Ухвала була чітка: атакувати російську армію. Питання полягало в тому, як воно все вийде. Шведський план бою – наскільки його можна відтворити, – мабуть, складався з двох моментів: 1) пробій крізь російську систему укріплень між двома лісами і 2) після цього штурм укріпленого табору. Перший момент плану, пробій крізь редуты, мав бути здійснений ще вдовсвіта під захистом темряви. Піхота повинна була швидко й раптово просто *пробігти* крізь ворожі укріплення, поки їхні захисники встигнуть завдати їй відчутної шкоди. То мав бути комбінований напад піхоти й кінноти. Кіннота потрібна була на першому етапі для того, щоб зробити прохід у лінії укріплень російського табору; відразу за задньою лінією редутів, як було сказано раніше, зосереджувалась ворожа кіннота. Шведська кіннота повинна була раптово напасти на ті сили. Після пробою шведські ескадрони мали виконати ще одне дуже важ-

ливе завдання: відрізати головним російським силам єдиний шлях до відступу в північному напрямку вздовж річки. Шведська піхота, пробившись крізь редут, повинна була напасти на укріплений табір. Одночасно кіннота мала добутися до північного боку того табору. Представник короля Станіслава у шведській армії так підсумував цей план: «Фельдмаршал із кіннотою мав напасти на ворога з флангу, а піхота – з фронту». Піхота мала завдати головного удару в цьому завершальному нападі на табір; це був молот, а кіннота відігравала роль ковадла: своєю атакою вона мала стримувати російське військо і перешкоджати його відступові на північ. Якби цей план удався (коли він справді був такий, а багато що підтверджує це), уся битва скінчилася б для росіян нищівною поразкою. Як уже згадувано, в розташуванні російського війська було одне вочевидь вразливе місце: мала можливість відступу. Напад шведів, згідно з накресленою вище схемою, перегородив би росіянам більшість шляхів до відступу; царській армії загрожувало б цілковите знищення.

Притиснута спиною до річки з єдиною благодатною переправою через неї, вона опинилася б замкненою в пастці.

Але в тому плані було кілька вразливих місць. По-перше, навряд чи пощастило б раптово захопити російські редут. Непомітно підійти до самих них під захистом ночі було нелегко: в темряві можна було наробити багато помилок. Несподівано проскочити крізь редут, як вимагав план, звичайно, теж було важко, але на такий ризик шведи мусили зважитись. Існувала також непевність, чи у шведського війська справді вистачить сили здобути штурмом табір і розбити супротивника. Що шведів кількісно було менше, певна річ, знали всі, але ті, хто тієї неділі приймав ухвалу, Карл XII і Реншельд, виходячи з великого досвіду боротьби з росіянами, не вважали, що з таким співвідношенням сил їхній план безнадійний. Десять років тому під Нарвою з чисто тактичного погляду становище було майже таке саме; тоді шведське військо, кількісно багато менше, атакувало російську армію в добре укріпленій фортеці й завдало їй нищівної поразки. Навіть після того росіяни не раз діставали доброго чосу (тобто в тих випадках, коли вони взагалі погоджувалися приймати відкритий бій). Тому шведське командування не вельми високо оцінювало боєздатність російської армії. Мабуть, воно думало, що чинники, які колись спрацювали під Нарвою, спрацюють знов. А проте російська армія суттєво вдосконалилася після 1700 року. Був ризик, що шведи недооцінювали свого ворога. У плані проглядала недозволено низька оцінка здатності російської армії на ініціативу. Він був розрахований на пасивність супротивника, що сидітиме тихо, вилупивши очі, поки шведи елегантно накидтимуть йому зашморг на шию. (Очікування такої летаргії росіян не було цілком невмотивованим, бо й під час походу, і протягом останніх днів вони займали тільки оборонну позицію.) Третє вразливе місце плану полягало в тому, що якби, не дай Боже, шведам не повелося, то тим частинам, які вже пробралися б крізь редут, важко було б відійти з поля бою. Редут в такому разі перетнули б їм тоді єдиний відкритий шлях на південь, і вони мусили б відступати через незручні лісові хащі навколо села Малі Будища. Просто поле бою лежало на такій місцевості, що створювало труднощі для тієї армії, котра програвала, незалежно від того, чия вона була.

Цей план мав чимало вад. У ньому було багато ризикованого. Та *якщо* вдалося б заступити росіян зненацька, *якщо* пощастило б проскочити через систему редутів і *якщо* штурм табору був би успішний, цар Петро зазнав би нищівної поразки. Багато було таких «якщо».

Серед російського війська в неділю панувало таке саме нетерпляче, напружене очікування, як і серед шведів. Солдати та будівельники поспішали докінчити лінію редутів, нові укріплення поволі підіймалися з піщаного ґрунту, подекуди зарослого кущами. У південному напрямку раз по раз посиляли загони кінноти й козаків, щоб вони не давали спокою шведським переднім сторожам і таборам. Генералітет також виїздив зранку особисто оглянути розташування шведів. Росіяни високо цінували свого ворога, про що красномовно засвідчували їхні повільні й обережні дії аж до цієї неділі. Ці численні укріплення були тим засобом, що мав

захистити їх від несподіваних вибриків небезпечного ворога. А проте серед верхівки російської армії дехто був схильний вважати, що шведи не зважаться в такому становищі йти в атаку.

Генерал Меншиков написав заспокійливого листа додому своїй дружині. Настрій у нього був бадьорий: «Учора табір перейшов сюди, і хоч це місце лежить ближче до ворога, мені здається, що воно вибране вдало. До того ж, наші загони спорудили укріплення, і думається, що супротивник скоро змушений буде покинути цю місцевість і податися геть, після чого ми сподіваємося налагодити зв'язок із Полтавою. Зрештою, в нас, дякувати Богу, все гаразд і немає ніякої небезпеки, оскільки армія стоїть тут уся зібрана до купи». Після полудня цар наказав улаштувати огляд піхоти й поділити її на дивізії; командування перейшло в інші руки. Петро Олексійович їздив верхи з капелюхом у руках і розмовляв із вищими офіцерами та штабістами. Останнім переміщенням табору й дедалі частішими наскоками на шведську армію її ще дужче прикрутили, немов лещатами. Тепер уже безперечно було досягнуто критичної межі болю, і росіяни зацікавлено чекали на їхню реакцію. Можна було сподіватися, що швед вийде з гри і, присоромлений, поверне до Дніпра, а тоді піде геть з України. Та за півмилі на південь уже почалося приготування до нападу.

## 8. У неділю ввечері

Коли скінчилася воєнна нарада, була вже четверта година по півдні. Тоді до монастиря покликано генерал-квартирмейстера армії, полковника Акселя Юленкрука. У передпокої його зустрів Реншельд і повів далі до келії короля, що лежав у ліжку. Фельдмаршал оголосив про ухвалу почати напад і наказав Юленкрукові поділити піхоту на чотири похідні колони. Далі Юленкрук отримав від Реншельда *ordre de bataille*, план, що показував, як мають бути розташовані військові частини під час бою. Юленкрук якусь мить постояв біля монархового ліжка мовчки. Нетерплячий Реншельд різко запитав його, чи він розуміє, як виконувати завдання, але король ледь роздратовано перебив його: «Так, так, Рен-шельде, він усе знає». Саме Реншельд мав бути замість прив'язаного до ношів короля головнокомандувачем у битві. На його плечі ліг величезний тягар відповідальності, він знав це і реагував на той гніт дратівливістю й похмурою нервозністю.

Карл Густаф Реншельд був білявий, блідий, із владними рисами обличчя: гострий ніс, маленький рот і холодний погляд. Кмітливий і досвідчений військовик, загартований, вольовий, відданий королеві й короні, суворої, запальної вдачі. У стосунках з колегами та підлеглими був підозріливий і пихатий. Він мав п'ятдесят сім років, народився у Штральзун-ді у шведській Передній Померанії, де його батько був членом управи адміністративного суду. Вчився у Грайфсвальді та Лунді, проте обрав шлях меча. Під час Сконської війни в 70-х роках XVII століття виявив хист командира і безстрашність у бою. На службі просувався швидко. Підполковником став у двадцять шість років. Був дуже тямущим полководцем. Мабуть, найбільшим його успіхом на час Полтавської битви була велика перемога біля Фрауштадта взимку 1706 року, коли один корпус під його командою практично знищив невелике саксонсько-російське військо. У тій битві Реншельд яскраво виявив свою силу як полководець.



Аксель Юленкрук

У тих самих подіях він виявив і щось інше: безоглядність, що межувала з жорстокістю. А саме: після битви він наказав повбивати всіх росіян, що потрапили в полон. Наприкінці бою ворожі солдати, які ще трималися на ногах, шпурляли від себе гвинтівки, скидали з голови шапки і благали пощади. Саксонських солдатів щадили, але до російських не мали жодного жалю. Реншельд наказав своїм солдатам стати в коло, а в середині його зібрати всіх російських полонених. Один очевидець розповідав, як потім десь із 500 полонених «відразу без ніякого жалю були там постріляні й позаколювані так, що вони попадали один на одного, наче вівці в різниці». Трупів лежали в три шари, понівечені шведськими багнетами. Частина нажаханих росіян, намагаючись уникнути такої долі, повивертали свої мундири червоною підшивкою назовні, щоб бути схожими на саксонців. Але ті хитрощі були викриті. Другий учасник битви розповідав: «Коли генерал Реншельд довідався, що вони росіяни, то звелів вивести їх перед лаву і кожному прострілити голову. Моторошне було видовище!» То був страшний, огидний вчинок. Хай навіть супротивники з обох боків не раз здатні були, вочевидь не відчуваючи якихось докорів сумління, вбивати беззахисних полонених, хворих і поранених, такої різанини, як біля Фрауштадта, на той час не було ні за масштабами, ні за холодним розрахунком. Безперечно, можна було вбачати в цьому особливу, жагучу неприязнь, спрямовану саме проти росіян, глибоку неприязнь, що вже тоді мала історичне коріння. А все-таки Реншельд, певне, віддав свій нелюдський наказ не в стані нервового збудження, а з добре продуманим наміром. Таким чином він спекувався обтяжливої маси полонених, що, на відміну від саксонців, були



мало варті як пере-вербовані солдати до його власної армії. Водночас він хотів на прикладі цих нещасних російських полонених настрахати й застерегти інших.

Протягом цих червневих днів Реншельд, мабуть, дуже страждав від наслідків рани, отриманої під час злосчастного штурму Веприка в січні, що не поліпшувало його й так прикрого від нервування настрою. (Від тієї рани він врешті й помер.)

Після того як Реншельд вилив своє роздратування на Юленкрука, той спитав, чи піхота має йти праворуч, чи ліворуч. Реншельд відповів «ліворуч», потім обернувся до Карла, який лежав на ліжку, і сказав, що тепер піде до кінноти й організує її виступ, оскільки про піхоту подбає Юленкрук. Потім спитав короля, чи немає в нього ще якихось наказів. Карл відповів, що немає, і Реншельд, а за ним і Юленкрук вийшли з келії. Юленкрук прилаштувався в сусідньому приміщенні, де мешкав один із королівських служників, і заходився розподіляти піхоту на колони.

Ближче до обіду перед монастирем зібралася більша частина вищого командування армії. Левенгаупт також вибрався з-під балдахіна свого ліжка і прийшов туди. Коли з приміщення, широко ступаючи, вийшов Реншельд, він підкликав генерала до себе й запросив його сісти на лавку під вікном королівської келії. Обидва високі командири були людьми гордими й запальними, обом не треба було великих зусиль, щоб нажити собі недругів, і тому не було нічого дивного, що досі вони вже встигли не раз добре погиркатися. Вразливий генерал і владний фельдмаршал були не вельми паристим запрягом і віддавна відчували глибоку взаємну неприязнь. Але тепер цього не видно було, бо обидва намагалися ставитись один до одного з вишуканою чемністю. Реншельд швидко перейшов до справи: ухвалено почати атаку, і Левенгаупт повинен командувати об'єднаною піхотою. Генерал отримав відповідні накази й копію шикування війська до бою: коли почне смеркати, його піхота вишикується в чотири колони. Левенгаупт знав, що вишикувати полки в темряві буде важко, тим більше, що через характер місцевості табір піхоти був не цілком упорядкований. Тому він попросив у Реншельда дозволу виводити полки негайно і відразу шикувати їх у колони. На це він отримав рішучу відмову. Мовляв, тепер ще білий день, а щоб напад справді був несподіваний, нізачо не можна давати росіянам можливість помітити, що тут щось готується. На цьому вони розійшлися.

Юленкрук закінчив поділ на колони, повернувся до короля й подав йому папери. «А фельдмаршал думав, що ви не спроможетесь скласти колони», – мовив, усміхнувшись, король. Швидко переглянувши папери, він наказав роздати їх генералам. Коли генерал-квартирмейстер вийшов із монастиря, Реншельд уже поїхав. Проте Левенгаупт і далі сидів на лавці під вікном королівської келії, зібравши біля себе генерал-майорів піхоти. Юленкрук передав йому папери й попросив його зайти до короля по нові накази. Коли Левенгаупт вийшов від короля, вислухавши ті накази, він зразу разом із генерал-майорами подався до намету, що правив королеві за їдальню. Там, у холодку, вищі офіцери переписали собі плани.

Реншельд поїхав полем у західному напрямку до витягнутого в довжину табору кавалерії, розташованого десь за півмилі від міста. Прибувши туди, він знайшов командирів і дав їм інструкції: малося використати під час атаки всю кавалерію (крім сімох полків, що повинні були залишитися й захищати обоз). Рухатися вона мала шістьма колонами. Коли почне смеркати, буде наказано сідлати коней і водночас переводити весь обоз, дотримуючись ладу і тиші, на нове місце, за кілька кілометрів далі на південь, біля села Пушкарівки. Решта кавалерії мала стояти, чекаючи наказу вирушати колонами через поле в напрямку російського війська та його укріплень.

Віддавши ці накази, Реншельд поїхав назад до монастиря. Сонце вже хилилося до заходу. Генерал-майор Карл Густаф Крейц, призначений командувати правим флангом кавалерії, добре знав, яка безпросвітно темна буває українська ніч, тому спробував трохи підготуватися до важкого нічного маршу. Вони з ротмістром поїхали на невеликий огляд місцевості, щоб

визначити собі кілька добрих орієнтирів. Усім командирам полків також роздано копії шикуння війська до бою. Тієї ночі не можна було ні в чому помилятися.

Повернувшись до головної квартири, Реншельд пообідав разом з іншими вищими офіцерами в королівській їдальні. Король обідав сам. Натиснуто на пускову кнопку, і воєнна машина вже почала здригатись і чмихати. Магічні слова про те, що король вирішив напасти на росіян, і пов'язані з цим нападом накази швидко поширювалися від сходинки до сходинки військової ієрархії, від командуючих флангами та полками через батальйонних і ротних до нижчих командирів і врешті до солдатів, обслуги, обозних і всіх цивільних. Усюди, де стояло військо, у наметах, під голим небом і в неоглядній тіснязі обозних підвод почалася гарячкова робота. Відсіювано солдатів, непридатних до бою. Тільки-но почне смеркати, хворих, калік і поранених, а також безкінних кавалеристів, разом з усім обозом, цивільними, тими, хто випадково опинився в таборі, та майже всією артилерією відправляють до села Пушкарівки. Військові, що мали із собою родини, також відсилали їх до того місця збору. Одним із них був сорокап'ятирічний піхотний капітан Генрик Споре з парафії Нордендаль на північний захід від міста Обу<sup>20</sup>. Він дуже хвилювався за свого сина-підлітка Генрика Югана й відіслав його до Пушкарівки. У своєму щоденнику він пояснив цю розлуку коротко: «Нехай йому допоможе Бог». Спливе багато років, поки він знову побачить сина. У місці збору мали влаштувати для захисту огорожу з возів. Виділено також людей для охорони обозу: це були, крім уже згаданих кавалеристів та артилерії, ще близько 3 000 запорожців.

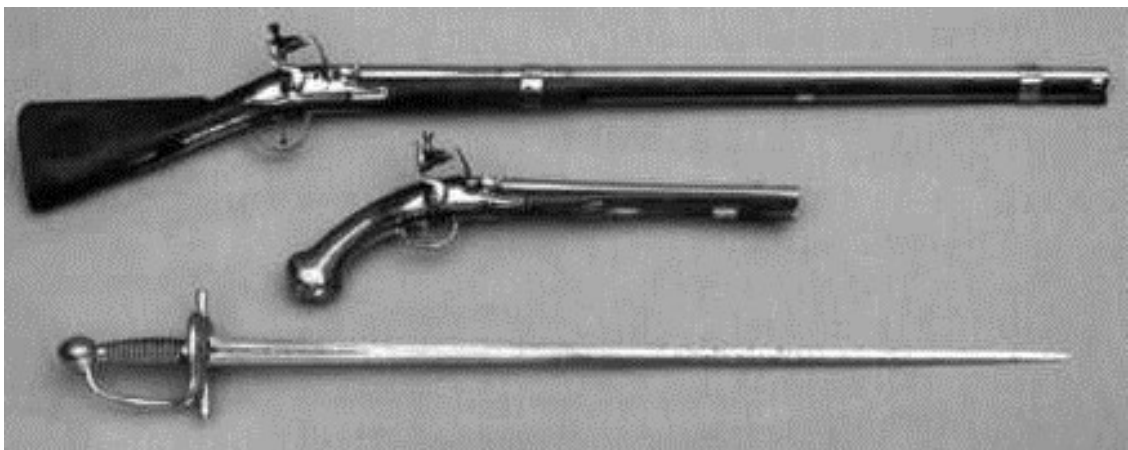
Серед багатьох тисяч хворих і поранених був гвардійський хорунжий Густаф Абрагам Піпер, що мав усього лише сімнадцять років. Рік тому він пішов до армії, якраз вчасно, щоб узяти участь у поході на Росію. Похід виявився для юнака аж ніяк не парадним маршем. Від самого початку його опосіли хвороби, а що він довго не мав іншого харчу, крім твердих сухарів, ріпи, брусниць та горілки, йому не легшало. Перед Новим роком йому стало так погано, що довелося везти його в кареті. Уночі проти 23 грудня Піперова карета застрягла в купі залишених возів, заплутаних у збруї коней та заляклих трупів під Гадячем. Було страхотливо холодно. Його візник замерз, а сам хлопець сидів закутаний у ватяну ковдру, накинувши на голову плаща. За якийсь час до нього приєднався служник його полковника, що не мав куди приткнутися у снігу, темряві й холоді. Але він швидко пішов, забувши знов затягти за собою завісу, тож у карету віяв, аж свистів, холодний вітер. Отак під вітром Піпер просидів аж до Свят-вечора, поки врешті прийшов його власний служник і допоміг йому добратися до міста й полкового шпиталю. Виявилося, що він обморозив ноги. Скоро з них почало відпадати почорніле м'ясо. Пальці на ногах довелося відщипувати щипцями. Йому пощастило уникнути більшої ампутації, але ціною великих мук: йому довго вирізували й відщипували відморожені місця на п'ятах. Відтоді через покалічені ноги його перевозили, немов мішок. Тепер Густаф Абрагам звелів покласти себе в карету. Разом з іншими людьми в обозі він міг тільки напружено чекати подальших подій і нашорошувати вуха, щоб почути, коли почнеться наступ.

Повідомлено пароль, яким будуть користуватися під час битви. Він міг придатися, якщо буде важко в бою відрізнити свого від ворога; в одній армії мундири окремих частин досить різнилися між собою, а видимість часто була погана. Як звичайно, пароль був: «З Божою допомогою». Послано вістових до різних невеличких сторож із наказом, щоб вони повернулись і негайно приєдналися кожна до своєї частини. Одна з таких сторож перебувала біля Буланівки, оточеного лісом села за двадцять кілометрів на південь від Полтави, близько від Ворскли. Та сторожа складалася з тридцяти драгунів із полку Єльма, а командував нею двадцятичотирирічний підпоручник зі Стокгольма Карл Роланд. Її завданням було добувати харчі для свого полку і водночас тримати на відстані роз'їзди козаків із ворожого табору, що вигулькували навколо. Саме коло Буланівки був один із найкращих бродів через Ворсклу, і цей маленький

<sup>20</sup> Обу – шведська назва фінського міста Турку.

загін доти мав на своєму рахунку чимало сутичок із ворогом. До Буланівки помчав верхи один із генерал-ад'ютантів, – до речі, це одна із безперечно найнебезпечніших посад у війську під час бою, – молодий капітан Нільс Бунде. Він повідомив Роланда та його загін, що вони повинні негайно повертатися під Полтаву. Для Роланда цей наказ прийшов дуже невчасно. Річ у тому, що він не додумався взяти до Буланівки своїх коней на зміну, а тепер не мав коли їх забрати. (У бій усі офіцери звичайно брали із собою коней на зміну або запасних, під наглядом своїх служників. Ними замінювали поранених чи вбитих коней.) Отже, Карл Роланд залишився в бою без запасних коней, і, хоч він тепер, вертаючись назад, як йому наказано, ще не знав цього, скоро та обставина мало не коштувала йому життя.

Коли король закінчив обід, почалося казання. Потім він, лежачи на похідному ліжку, оточений численними відвідувачами, звелів, щоб його винесли з келії. Ліжко з королем обнесли навколо, щоб він сам міг поглянути на приготування до наступу. Через якийсь час носії зупинилися на луці нижче від монастиря, де була розташована гвардія. Король поговорив то з тим, то з іншим гвардійцями. Його поранену ногу оглянула група спеціально вибраних лікарів, що мали лікувати рану під час очікуваної битви. Головним серед них був Мельхіор Нейман, медик, який уже лікував короля й раніше, після злочасного перелому ноги під Краковом 1702 року. Двоє інших були Якоб Шульцен і полковий лікар Густаф Бультенгаген. Коли королеві перев'язували ногу, він клав її на коліно служника, що накривав стіл, Югана Гультмана. Юган був старим, відданим служником, що звичайно розважав монарха різними переказами та оповідками, а того вечора йому доручили нести необхідні ліки свого пана.



Мушкет, пістоль та шпага

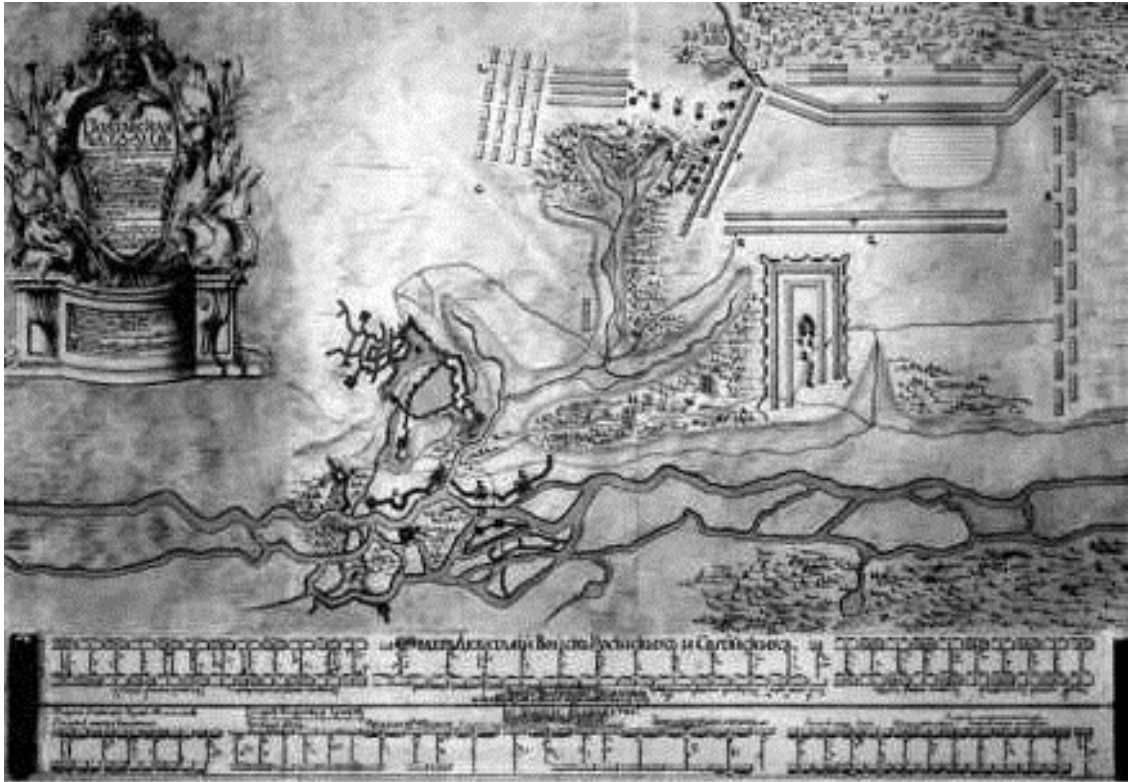
О восьмій годині до людей, що оточували носії короля, приєднався загін гвардійців – двадцять чотири спеціально відібраних надійних хлопців. Серед них був солдат Нільс Фріск, що вже раз носив був королівські носії, після згаданого перелому ноги. Фріск ходив під білими прапорами гвардії від самого початку війни і як бувалий вояк отримав свою пайку болячок і ран, що їх вона так щедро роздає своїм учасникам. Його й досі мучила прикра вогнепальна рана в лівому стегні, отримана в боях на Двіні 1701 року; в битві під Головчином понад рік тому російська куля прохромилася йому праву кисть (треба сказати, що калібр тогочасних мушкетів був дуже великий, близько двадцяти міліметрів), тож відтоді мізині та підмізинний палець тієї руки були паралізовані. Нільс Фріск і його двадцять трое товаришів разом із п'ятнадцятьма лейб-драбантами під командою лейтенанта Югана Єрти мали служити особистою охороною короля. Прості сині плащі з жовтими закаврашами та жовтою підшивкою солдатів лейб-гвардії разюче відрізнялися від розкішних, блакитних із золотим мундирів лейб-драбантів. Завданням цих солдатів було насамперед утворювати навколо Карла живу заслону від куль; так само як у піхоті спеціально призначені гренадери звичайно мали йти спереду

або з боків командира, гвардійці та драбанти своїми тілами повинні були ловити кулі, призначені для їхнього найвищого зверх-ника – короля. Це доводить, що у війську не вельми вірили поголокам, ніби куля не бере короля і його не можна поранити. (Ішли чутки, що його хлопцем зачарувала одна відьма, зробивши невразливим до куль.) Завдання, яке виконували Фріск і його товариші, було вкрай небезпечне, їх мали нівечити і вбивати замість короля. Король був самодержавним монархом, що отримав найвищу владу на землі від самого Господа Бога. Його радощі і болеші в очах генералів і, може, також в очах багатьох солдатів важили безмірно більше за жалюгідне життя кількох нещасних солдатів: ними можна було пожертвувати.

Короля не понесуть у бій, а натомість його повезуть білі коні на ношах, що їх змайстрували хлопці з Мури, Далекарлійського полку. Ноші були прив'язані між двох коней, що утворювали своєрідний тандем, а на них можна було підняти похідне ліжко з шовковими матрацами, самодержавним королем і всім іншим. Обіч цього повозу буде поставлено по вісім солдатів. Переднього коня мав вести не якийсь там вершник чи конюх із королівських стаєнь, а сам Нільс Фріск.

Після таких приготувань залишилося чекати. Сірий присмерк над землею почав густішати. Граф Піпер приєднався до людей, що оточували короля. Разом із Реншельдом він сів на землю. Навколо ношів юрмилася більша частина генералітету й вищих офіцерів. Люди сиділи на землі, загорнувшись у свої плащі, або сьак-так поприлягали, щоб урвати хвилину сну. Коні стояли осідлані, готові вирушати. Тим часом як тіні оберталися в сутінки, а сутінки згущувалися в темряву, люди навколо, в лісах і на луках, у бівуаках і в наметах, чекали на сигнал до виступу.

Єдиним гучнішим звуком за ті довгі години чекання в темряві була луна окремих пострілів із північного боку, ближче до річки. Валашський полк, частина легкої кавалерії під командою полковника Сандула Кольци, що нараховував близько тисячі шпаг, зайняв позицію вздовж гребеня узвишся, яке тяглося паралельно Ворсклі в напрямку села Яківці відразу на південь від укріпленого табору. Там стояло з'єднання російської піхоти й кінноти. (Можливо, ще й рота вістових, легкий загін із ста тридцяти солдатів, який часто використовували для розвідки.) Метою всього цього маневру було відвернути увагу росіян від пересування армії. А взагалі панували тиша, темрява літньої ночі й очікування.



Ordre de bataille

Близько одинадцятої тих, хто спав, збудили. Тишу розітнув клич, що полинув над головами солдатів, які ще не зовсім прочуналися зі сну: «Вставайте, виступаємо!» Цього сигналу чекали. Послано вістових у різні табори піхоти й кінноти з наказом виступати. Левенгаупт, що був задрімав, прокинувся від того кличу і вмент підвівся. Він гукнув своїх служників і наказав бігти до його коней та доглянути, щоб вони були готові. Генералова квартира, з кіньми й солдатами, була за чотириста метрів звідти. Прийшовши туди, він сів на коня й помчав назад, щоб спіймати Реншельда. Звичайно, у суцільній темряві він його не знайшов. Вихід піхоти з місць постоїв не минув без ускладнень, і впорядкування колон також скоро було геть порушене. За планом кожен батальйон мав своє місце в одній із чотирьох колон. У темряві важко було дотримуватися ладу, і частина з'єднань опинилася не на своїх місцях. Тому Левенгаупт відразу наказав зупинити початий уже марш і провів перерозподіл з'єднань у колонах, щоб він цілком відповідав планові. Цей захід може здатися формалізмом, а проте він був украй необхідним. План розташування війська для ведення битви, *ordre de bataille*, був складений, виходячи з того, які саме частини утворюватимуть кожен окрему колону. Якби сталася помилка, то вишикувати їх до бою було б важко і згаялося б багато часу, а цього, певна річ, не можна було допустити в становищі, коли вирішальне значення мала швидкість. Поки відбувався перерозподіл, із темряви вигулькнув Реншельд, до краю обурений такою, на його думку, нічим не обгрунтованою затримкою. Він знайшов Левенгаупта й сердито накинувся на нього: «Де ви, в біса, вештаєтесь? – І додав: – Ніхто не може вас знайти, ви хіба не бачите, який зчинився розгардіяш?» Левенгаупт, виправдуючись, послався на темряву та на плутанину в таборі й додав, що він, до речі, цілий вечір пробув біля ношів короля. Реншельд відмахнувся від його виправдувань, а натомість запитав, котрий полк зараз ітиме в колону. Генерал відповів, що не знає, мовляв, він щойно прийшов сюди й сам мусить довідатися про це. Така відповідь, мабуть, іще дужче розсердила запального Реншельда: «То он ви який, ні про що не дбаєте. Я не маю від вас ніякої допомоги чи користі, зроду не подумав би, що ви можете виявитися таким, я вважав вас за іншого, а тепер бачу, що дарма». Левенгаупт намагався урвати його тиради,

мляво захищався, казав, що не заслужив таких звинувачень. Він пообіцяв, що негайно зробить те, що хоче Реншельд, хай тільки той скаже, чого саме він хоче. Фельдмаршал нечемно й сердито урвав його мову словами: «Краще я сам усе зроблю», – після чого залишив ображеного й невдоволеного Левенгаупта. (Усупереч його виправданням, генералова вина у плутанині під час виходу з табору та під час розподілу полків у колони, звичайно, була чимала. Він вочевидь злегковажив цей свій обов'язок. Години перед виступом, коли він гаяв час у пасивному очікуванні, навіть не подбавши про спорядження своїх коней, явно свідчили про його флегматичну вдачу.) Невдовзі офіцери впорядкували колони, і вони були готові до маршу. Обоз і вільні від обов'язків люди були вже або в Пушкарівці, або недалеко від неї. Лише деякі невеликі гурти ще й досі трималися поблизу монастиря.



Шведське церковне начиння

Хоч і було згаяно багато дорогого часу, але проказали молитву. Це була головна й дуже важлива частина психологічного готування до бою. Тим, хто останніми днями не причащався, у таких випадках звичайно веліли приступити до причастя. Була навіть спеціальна молитва, яку належало проказувати «перед походом або в інших небезпечних випадках»: «Дай мені й усім тим, хто зі мною проти ворога нашого стане, відвагу, щастя в бою і перемогу, аби наші недруги бачили, що ти, Господи, з нами, і змагаєшся за тих, хто покладає надію на тебе». Крім того, перед самим початком більших боїв завжди співали псалом 96, вірш 6:

Господь, неживого й живого творець,  
Дає нам снагу і розраду,  
Він мужність вдихає до наших сердець  
І не залишить нас на загладу.  
Тверда наша віра, спонука до дій,  
Несхитна основа всіх наших надій,  
Ми з нею усіх переможемо.

Головною темою молитов і псалмів, до яких удавалися перед боєм, був саме заклик до відваги, а також прохання, щоб Бог дав щастя в бою і зміцнив серце у грудях солдата; страх мав бути приглушений. А протягом тих темних нічних годин його безперечно відчував кожен. Бої завжди були дуже криваві. (Навіть ветеранам їхній досвід не вельми допомагав, адже бої відбувалися досить рідко. У середньому вояк, мабуть, за ціле своє життя брав участь у трьох-чотирьох битвах. Часто між ними минали довгі роки, отже, вояки не мали нагоди навчитись дивитися на бій, з його смертельними небезпеками, як на звичайну буденну річ.) Завданням таких коротких молитов було також прищепити солдатам віру в те, що війна і битва відбувалися з Божої волі й що саме Бог урешті визначає, хто має перемогти в бою і кому судилося загинути. Треба було, щоб вояки приймали те, що станеться, щоб у них не взяло гору здорове природне бажання ухилитися й утекти.



Аксель Спаре

Коли о першій годині ночі моління скінчилося, піхота знову рушила з місця. Рота приєднувалася до роти; тихо, не користуючись своїми інструментами, попереду йшли барабанщик і горніст, за ними капітан на чолі перших загонів мушкетерів дець по п'ятдесят чоловік у кожному. Потім ішли дві групи списоносців; між ними йшов хорунжий, що ніс ротну хоругву. А за ними решта два загони мушкетерів на чолі з лейтенантом. Дець такий вигляд мали всі сімдесят рот піхоти, що складали вісімнадцять батальйонів. Колона за колоною тихо йшли вперед. Першою колоною піхоти командував генерал-майор Аксель Спаре; до неї входили два батальй-

они Вестманландського полку, разом 1 100 чоловік; Нерке-Вермландський полк, також по два батальйони, що разом нараховували 1 200 чоловік; за ними йшов ґрунтовно перемолочений Єнчепін-зький полк, єдиний батальйон якого нараховував усього 300 чоловік. Друга колона, під командою генерал-майора Берндта Отто Стакельберга, складалася з двох слабких батальйонів Вестерботен-ського полку приблизно по 600 чоловік кожен, так само слабкого Ест'єтс-кого полку, що складався всього з 380 чоловік, зібраних в один батальйон, і двох батальйонів Упландського полку по 690 чоловік кожен. Відразу за ними йшов генерал-майор Рос і його третя колона, яку очолювали два батальйони Далекар-лійського полку, разом 1 100 солдатів; від них не відривалися два батальйони піхотинців лейб-гвардії. Четверту й останню колону, під командою генерал-майора Лагеркруни, складали решта два батальйони лейб-гвардії. Лейб-гвардія нараховувала загалом 1 800 солдатів. Посеред лейб-гвардії їхав на своїх білокінних ношах король, тісно оточений охоронцями й численним почтом. Останніми йшли Кальмарський і Скараборгський полки, кожен з яких складався з єдиного батальйону приблизно з 500 чоловік. Піхотинці, яких разом було приблизно 8 200 чоловік, важкою ходою простували в ніч.



## **Конец ознакомительного фрагмента.**

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.